व्याप्तिनिरूपणम्

पत्राणि २८

नं० १४० द्र

धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितापर्याप्त्याद्यसंभव एव स्यादिति भावः। उक्ताया भीतिलघुरूपसमनियतरूपादि
साध्यकव्याप्तीत्यर्थः। नन्वेवमपि प्रमेयवान् सन्नो वह्न्याभावामेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः। प्रमेयत्वस्यावच्छेदकस्याभावा
प्रसिद्ध्यासत्त्वाद्याः स्वमनां येनाभाववति साध्यतावच्छेदकतानियामकसमवायेन वर्तते रप्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेदके
प्रमेयत्वेन साध्यतायां च तादृशावच्छेदकत्वस्य विरहात्। अवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वेन स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभा
प्रतियोगितानवच्छेदकतादृशावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणेपि धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः। तत्र धूमत्व
स्यत्वरूपतदवच्छेदकत्वेनावच्छेदकतावच्छेदकस्याभावात्। स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक
वृत्तित्वव्यक्तित्वे यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमवच्छेदकत्वमित्यभिधानेपि दण्डमान्द्रव्य
त्वादित्यादौ द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतदण्डत्वनिष्ठव्यक्तित्वानां दण्डसमानाधिकरणा
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छेदकलक्षणस्य दण्डादावव्याप्तिः। न च दण्डित्वसामान्यलक्षणाया न दण्डमात्राव
पकत्वान्न समवायेन दण्डाभावप्रतियोगितावच्छेदकं। तथा च तत्रसात्मनीयतद्व्यक्तित्वे दण्डसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
नवच्छेदकमिति नाव्याप्तिरिति वाच्यं जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किंचिद्धर्मावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्वेन दण्डभिन्नाविषयकं दं
ङिविशेष्यकरूपनत्वेनावच्छेदकत्वेन तत्रापेक्षया दण्डत्वेनावच्छेदकत्वेनाधयवा एतत्स्याद्वस्तु त्वेति तदवच्छिन्नेतितद

वह्न्यभाववदसंबद्धं यद्विशिष्टसामान्यं तत्त्वमित्यर्थः। तत्पदं तादृशस्वरूपसंब[न्ध]रूपावच्छेदकपरं भवति हि वह्निसमा
नाधिकरणतादृशाभाववृत्तिप्रतियोगितायाः स्वरूपसंबंधरूपयदवच्छेदकं धूमत्वं तद्वद्वह्न्यभाववत्तिभेदप्रधूमत्वविशि
ष्टसामान्यमसंबद्धमेवेति प्रमेयधूमत्वमप्यवच्छेदकं स्वाश्रयतादृशधूमत्वाश्रयवृत्तितोगिकधूमाकाशोभयत्वावह्न्य
भाववति धूमत्वविशिष्टस्यासंबद्धत्वात् धूमत्वादावव्याप्तिरतस्तद्वद्वृत्त्येवेति न च तत्र तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धावव्याप्ति
रुक्तत्वाव्याप्तिः शिति वाच्यं गगनत्वस्यैव तथात्वात् गगनत्वविशिष्टस्य कुत्राप्यधिकरणेऽसंबद्धत्वेन तद्वद्वह्न्यभाव
ववत्यसंबद्धत्वात् धूमत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तुल्याधिकरणावच्छेदेन धूमवति सत्त्वात् गगनत्वरूपतादृशावच्छेदकमा
दाय धूमत्वादिकमप्यनवच्छेदकत्वात् अतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावो विशेषणीयः। तदर्थश्च साध्यतावच्छे
दकसंबंधेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणत्वं तेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य
कस्यचित्सामान्यस्यैवेत्यादिविकल्पे नोक्तदोषानवकाशः। न च समवायेन धूमानधिकरणपर्वतादे धूमत्वविशिष्ट
स्यासंबद्धत्वेऽपि धूमत्वस्यावच्छेदकत्वक्षतिः। संबंधसामान्ये न प्रतियोगिव्यधिकरणत्वविवक्षणे तद्रूपसमानाधि
करणत्वं ताभाववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकवत्त्वाद्यवच्छिन्नस्यानधिकरणे गगनादौ घटत्वविशिष्टस्यासंबद्धत्वा
त्संबंधघटत्ववान् घटरूपादित्यादौ नाव्याप्तिः। न वा द्रव्यं गुणादित्यत्र द्रव्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य

तादृशस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटीयसमवायत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्रव्यत्वरूपप्रतियो-
गिव्यधिकरणाभावस्याधिकरणे गुणादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टसामान्यस्यासंबद्धत्वेपि न क्षतिरिति तदवच्छिन्नाभावो वि-
लक्षणतावच्छेदकसंबंधेन सामान्यं इत्यादिक्रमेण प्रतियोग्यसमानाधिकरणाः तेन क्वचित्कालो घटकाले कालपरिमा-
णादित्वेन तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूते गगनत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्प्रसिद्ध्या-
न गगनत्वस्य कालिकाभाविकावच्छेदकत्वं सति च तादृशाभावीयवृत्तित्वसंबद्धत्वं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तादृशा-
भाववत्त्वेव द्रव्यसामान्याभावः तेन गगनत्वाद्विशिष्टसामान्यस्यापि गगनत्वावच्छिन्नाभाववत्तितादात्म्येन
वह्न्यपि यावद्भूसंबंधादिना संबद्धत्वात्कालिकावच्छेदकाप्रसिद्धेन व्याप्तिलक्षणासंभवः न च तादृशाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभाववति जलादौ वह्नित्वविशिष्टसामान्यासंबद्धत्वेपि
वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः तादात्म्येन साध्यताया तेन संबंधेन वृत्तेरप्रसिद्धेः असंबद्धत्वेति ॥ व्यधिकर-
णेति करणात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताकान्जातिमत्वादित्यत्र विशिष्टसत्तावच्छिन्नाभाववति गुणो-
विशिष्टसत्ताप्रतियोगिभूतसत्तायाः संबद्धत्वेपि विशिष्टसत्तात्वस्याभावच्छेदकत्वं क्षतिः। व्यधिकरणत्वं च यद्यपि
न साध्यतावच्छेदकताघटकसं ... त्यादौ प्रतितानियामकसंबंधे

ऽनेन कालिकसंबंधेन वायुः स्यात् विशेषताविशेषेण वा साध्यतावच्छेदकतायां तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धेश्च गगन
त्वादेस्तेन संबंधेनावृत्तेः । नापि प्रतियोगितावच्छेदकताघटकेन संबंधेन संयुक्तशीतादिमत्त्वाभावस्यैव तत्त्वादित्य
2 त्र संयुक्तशीतादिमत्त्वस्य गुरुत्वतयाज्ञानावच्छेदकत्वेन घटत्वादिप्रतियोगितावच्छेदकताघटकीभूतसमवायेन
संयुक्तशीतादिमत्त्वस्य वृत्तेरप्रसिद्धेरनवच्छेदकत्वाया तात्त्वावच्छिन्ना नतु धूमादित्यादौ ऽपि तथा वह्नित्ववत् ज्ञा
नाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वविशिष्ट संतानादिस्त स्वविशिष्टज्ञानाभाववत्त्वसंयुक्तत्वात् वह्नित्वादेर
वच्छेदकत्वापत्तावनादिसंबंधसामान्येन घटत्वावच्छिन्नाभाववति गगने तादृशवह्न्यभाववति च का
लिकसंबंधेन घटत्वगगनत्वादिविशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगेन संबद्धत्वात् तादृशावच्छेदका
प्रसिद्ध्यसंभवात् नापि साध्यतावच्छेदकताघटकप्रतियोगितावच्छेदकताघटकान्यतरसंबंधेन कालि
कसंबंधेन दंडत्वविशिष्टस्य कालिकसंबंधेन साध्यतायां कालपरिमाणहेतौ तादृशावच्छेदकाप्रसिद्ध्यापत्तेः 8
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूत गगनत्वादेः कालिकसंबंधेनाप्यस्य घटत्वादेर्वह्न्यभाव
वति कलनादिसंबद्धत्वात् । कालादौ विशिष्ट गगनत्वस्य कालिकसंबंधेन घटादिकतया ऽन्यतरसं
बंधेन तादृशविशिष्टसामान्यस्य तद्वह्न्यभाववद्वृत्तितया तन्नावच्छेदकप्रसिद्धतयाऽतिप्रसक्ते न धूम

2

संबंधिनः संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारित्वापत्तेः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नाभाववति
प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायेन धूमविशिष्टस्य पर्वतादेः संयुक्ते तेन धूमादेरनवच्छेदकत्वात् तथापि तदव
च्छिन्नाभाववति येन येन संबंधेन यद्विशिष्टसामान्यस्य संबंधे तेन तेन संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति
वक्तुं तादृशाविवक्षितार्थे इत्थं च येन वह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नभिन्नं समवायेन वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानमपीति
वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वादेर्नावच्छेदकत्वसंभवः अत एव प्रमेयधूमत्वप्रकारकज्ञानस्य समवायेन धूमत्वप्रका
रकज्ञानावच्छिन्नभेदाभावोऽन्यत्र रूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्यान्यत्र तत्रापि विशेषणतया तु न व्याप्तिसंभव इत्यभिप्रेत्य
तादृशलक्षणघटितं कुत्र वादिकस्य प्रकारतया नावच्छेदकत्वं तत्पूर्वपक्षोपक्रमे हीयते इति कारः। विवेचयि
ष्यते चेदमपि केवलान्वयिसाध्यके अव्याप्तेः साधनसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकताभिन्नं साध्यता
वच्छेदकताघटकसंबंधेन यत्प्रकारकं ज्ञानं तेन तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति योऽर्थः स्यात् एवं तद्दिमान्
तद्रूपवत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः न चैवमपि यत्साध्यतावच्छेदकं साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकप्र
कारकज्ञानस्यैव विषयतया व्याप्तिरिति चेत् न यत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्न
कज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताभिन्नातदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यैव विवक्षितत्वात् कारणता पारिभाषिकावच्छेदकप्रकार
तियोगिताकतादृशाभाववद्वृत्तिवह्नित्वविशिष्टस्य ज्ञानत्वापत्तेः सत्वात् सामान्येति पर्वतीयादिवह्नौ वह्नित्व

3

विशिष्टसा... ...स्यमहानसीयवह्न्याद्यभाववत्तिसंबंधत्वाद्याप्तिः नत्त्वनाकर्णीयत्वाद्विशिष्टसत्ताकानुलोतेरित्यथा
तिव्याप्तिः। विशिष्टस्वानतिरेकत्वविशिष्टसत्तात्वावह्न्यभाववत्तिविशिष्टसत्तायामपि संबद्धत्वात् न च तद्व
ह्न्यभाववद्वृत्तितायेपतानवच्छेदकत्वं तत्र यथेवि। प्रमेयवह्निमानिधूमादित्यादाव व्याप्तेः ताद्दशमहानसीयवह्नित्वाद्य
वह्न्यभाववद्वृत्तिपर्वतादौ प्रमेयवह्नित्वविशिष्टस्य संबद्धत्वाद्विप्रमेयवह्नित्वस्य ग्रहतया ...प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात
... वह्निमान्धूमवत्त्वात् इति प्रतीति ... प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याकारे विशिष्टसत्ताभेदपत्वादित्यत्राति व्याप्तिः
...वह्न्यभाववद्वृत्ति... समवायेन वह्नेरप्रसिद्धतया सत्तात्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात्
...केति स्वपारिभाषिकावच्छेदकत्वे नाभिमत तद्विशिष्टत्वं च पूर्वोक्तसंबंधेन बोध्यं तेन नपूर्वोक्त
...दृशस्वरूपसंबंधेन रूपावच्छेदकपरं। तथा च हेतुसमानाधिकरणताद्दशाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंब
न्धावच्छिन्न संबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्पारिभाषिकावच्छेदकमित्यर्थः। विशिष्टसत्ताभावस्य सत्तासं
बंधि गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्विशिष्टसत्तात्वस्यानवच्छेदकत्वाभावात् ... इति प्रतियो
गितावच्छेदकमात्रस्यैव संबंधांतरेण स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ताद्दशावच्छेदकाप्रसिद्धा
...अनवच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वं ... संयोगेन साध्यताया तादृशप्रतियोगित्वा
च्छेदकमात्रस्यैव स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वच्छेदकाप्रसिद्धाभावात् प्रतियोगि

व्यधिकरणत्वमभावे देयं। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो समानाधिकरणत्वं तद्यथा तेन वह्नि
मान् धूमादित्यादौ वह्निसमानाधिकरणस्य घटाभावस्यापि कालिकादिसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् तादृशा
भावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वादेर्वह्नित्वादिविशिष्टसंबंधितानिष्ठो यः संबंधसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणो
भावत्वात् प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि नासंभवः न च स्वरूपेण गगनवत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य घटत्वाद्य
भावस्य केनापि संबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावात्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वत्वादौ शब्दत्व
[illegible]विशिष्टसंबंधितानिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वात् शब्दत्वादेर्नावच्छेदकत्वमिति नासंभव इति वाच्यं घट
[illegible] संयोगादिगगनानावृत्तित्वात्। एवं धूमवान्वह्नेरित्यादौ गगनाभावस्यापि शब्दसमानाधिकरणस्यता
[illegible]त्वप्रा[illegible]केनापि समानाधिकरणत्वात्प्रतियोगि[illegible]करणतादृशाभावांतरप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् गगने
[illegible]मात्रवृत्तिपि शब्दत्वस्यावच्छेदकत्वं गोमंता ह्यन्यो हि संबंधेन साध्यतायाम[illegible]गमकत्वाय प्रतियोग्यसंबंधि
त्वस्यैव तद्वृत्तितया वाच्यत्वादिति। न चैवं सर्वस्यैव यत्किंचित्संबंधेन सर्वत्र सत्त्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणाभा
वस्यैव काप्रसिद्धिः विशिष्टप्रतीतिविषयस्यैव संबंधत्वात् सर्वस्य च सर्वत्र विशिष्टप्रतीतौ मानाभावात् एतावताप्य
संभवस्यानवकाशाच्चेति। तस्मात्तु विशिष्टसंबंधिनिष्ठो यः प्रतियोगिव्यधिकरणो भावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक
[illegible] [illegible]ति स तावानुजातेरित्यन्ये प्रतियोगि[illegible]ताऽवच्छेदकताघटकत्वे संबंधेन स्वाभावे तेन विवक्षित
×प्रतियोगितावच्छेदक[illegible] [illegible]वच्छेदकसंबंधेन सम
नाधिकरणाभावत्व

५

तासंबंधेन घटत्वविशिष्टस्य ज्ञानादेः संयोगेनाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्य घटत्वादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठस्य प्रतियोगि
तापर्याप्त्यधिकरणसंबंधेनावच्छेदकत्वेपि घटत्वादिर्नतादृशावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतया समानाधिकरणाभावप्रति
योगितावच्छेदकस्य वह्नित्वादेर्वह्नित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः समवायेनानवच्छेदकत्वात् वह्नित्वाद
र्नतादृशावच्छेदकतापर्याप्तिः। न चैवं हेतुसमानाधिकरणाभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्ना समानाधिकरणत्वविवक्षणं व्यर्थं जातिसमा [illegible] धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् [illegible] त्वं तदवच्छि
न्नाभाववत्तिविशिष्टसत्तात्वविशिष्टस्यासंबद्धत्वे [illegible] त्वत्वस्य विशिष्टसत्तात्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियो
गितानवच्छेदकत्वात् द्रव्यत्वसत्ताद्युभयाभावे [illegible] विशिष्टसत्तात्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन गुणा
न्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिविरहादिति वाच्यम्। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानुपादाने हि यत्प्र
तियोगिताविशिष्टस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठतादृशाभावप्रतियोगि
तानवच्छेदकं तद्भिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकमित्यर्थः। तथा चाव्याप्तिः वह्निमान् धूमादित्यादौ समवायेन साध्यवह्निनिष्ठा
भाववह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानतद्विशिष्टसमवायेन साध्यवह्नेरनधिकरणं धूमाधिकरणं पर्वतादि तन्निष्ठप्रतियोगिताव
च्छेदकवह्नित्वस्य वह्नित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन वक्तिकत्वादेरपि पारिभाषिकावच्छेदकत्वात् प्र
तियोगिभेदस्यैकाभावप्रतियोगितायाः अभेदेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः विशिष्टसत्ताभावस्य केवलाभा
वसमानाधिकरणतया एकत्वेन द्रव्यत्वाभाववद्वृत्ति प्रतियोगितायाः अपि सत्तानिष्ठतागुणादेः प्रतियोगिताविशिष्टसत्ताधिकरणत्वेन द

मत्वाभावस्यापि प्रतियोग्यधिकरणत्वाभावात् नचैवं समवायेन गगनाभावस्य संयोगेन सत्ताभावाभिन्नत्वात्समवायेन
प्रतियोग्यधिकरणाभावस्य जातिमत्त्वसंभवात् कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं तथापि लक्षणस्यासंभवात् संयोगेन घटघटाभाव
स्यापि घटवद्वृत्तित्वविशिष्टप्रमेयत्वाभावाभिन्नतया तत्प्रतियोगिताविशिष्टप्रमेयत्वस्य केवलान्वयितया प्रतियोग्यधिक
रणाभावस्यैवाप्रसिद्धेः न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभिन्नघटद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टसत्तादि
वच्छिन्नप्रतियोगिताऽभिन्नैवेति वाच्यं मानाभावात् प्रतीतिवैलक्षण्यस्यावच्छेदकभेदेनोपपत्तेः नचैवं समवायघटादेरेव प्रतियो
गितास्याल्लाघवादिति वाच्यं वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदेऽपि एतद्रूपासत्त्वविशिष्टसत्ताभावानां तेषामाका
शामत्वविशिष्टसत्तामत्त्वात् द्रव्यत्वादित्वादौ समवायेन संयोगेन च साध्यतायामतिव्याप्तिः एतद्रूपासमवेतं एतद्रूपाभिन्न
यावत्समवेतत्स्याकाशासंयुक्तस्याकाशातिरिक्तयावद्द्रव्यसंयुक्तस्य वा प्रसिद्ध्या प्रतियोग्यधिकरणतादृशाभावासंभवादेता
दृक्तु समानाधिकरणाभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं वाच्यमिति दिक् ननु महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्य
त्राव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनत्वस्य गगनत्वविशिष्टसंबन्धप्रसिद्ध्या परिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात् न च संबंध
सामान्ये न स्वविशिष्टसंबंधित्वं वाच्यं तथा च तादात्म्येन हस्तनियामकसंयोगेन वा गगनत्वविशिष्टसंबंधीप्रसिद्ध एवेति वाच्यं ता
दृशसंबंधित्वं कालिकसंबंधेन गगनाभावस्य सत्त्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वे न गगनत्वस्याभावात् न च तन्निष्ठाभावीयविशे
षसामान्येनैव वाच्यं संबंधसामान्येन गगनसंबंधित्वं न तेन संबंधेन गगनाभाववत्त्वमिति वाच्यं धूमसमानाधिकरणतादृशाभावप्रति
योगितावच्छेदकीभूतघटत्वादेर्वह्नित्वविशिष्टसंबंधित्वे संबंधसामान्येन घटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् वह्नित्वादेरव्याप्ते

कत्वापातात् नापि ज्ञानादात्म्येन संबंधिप्रतियोगित्वं वाच्यं विशिष्टसत्तात्वस्य सत्तात्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्व
यासत्तावान् ज्ञातेरित्यनेन सत्तात्वस्यावच्छेदकत्वापातात् यत्तु हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकोपि संबंधस्तेन संबंधे
न स्वविशिष्टसंबंधित्वप्रतियोगित्वं वाच्यं भवति कालपरिमाणसमानाधिकरणो गगनभेदस्तेन संबंधेन प्रतियोग्यधिकरणः न
तियोगितावच्छेदकीभूतज्ञानादात्म्यसंबंधेन घटज्ञानत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठो भेदस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं गगनत्वमिति नत्वविशिष्ट
5 ज्ञातावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य विगुणनिष्ठत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानादात्म्यसंबंधेन सत्तात्वविशिष्टसंबंधिनिवृत्तिप्रतियो
भेदस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकविशिष्टसत्तात्वमिति सत्तावान् ज्ञातेरित्यत्र आप्तिरिति वाच्यं विशिष्टसत्तात्वस्य गुणत्वजातिसमानाधि
करणत्वादत्यन्ताभावप्रतियोगितायाः सत्तात्वेनावच्छेदकत्वादिति वाच्यं तत्र वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगि
अधिकरणधूमसमसमानाधिकरणसमवायसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं रूपत्वगुणत्वमिति कालेऽव्याप्तिरूपसामान्याभावस
सत्त्वात् न स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायसंबंधेन वह्नित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठो यः समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तत्प्रति
योगितानवच्छेदकमिति व्याप्तेः नवत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोग्यधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेनैवरूपेण तु प्रतियोगिता
वच्छेदकसंबंधेन वह्नित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठो यो रूपाभावः संयोगेन स्वप्रतियोग्यधिकरणे एवेति तत्प्रतियोगितावच्छेदकं रूपत्वमिति ना
व्याप्तिरिति वाच्यं इदं जलद्व्यणुकं जलद्व्यणुकसंयोगादित्यत्र संयोगेन साध्यतायां जलद्व्यणुकसंयोगसमानाधिकरणात्यन्ताभा
वप्रतियोगितावच्छेदकं तत्त्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायेन जलद्व्यणुकसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगिजलपरिमाणे समवायप
वच्छिन्नप्रतियोगिताकः संयोगेन प्रतियोग्यधिकरणो घटाद्यभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यव्याप्तेः जलपरमाणौ रूपसामा
न्याभावसत्त्वाभावादिति न च केवलान्वयितावच्छेदकसंबंधसामान्यघटितविशिष्टप्रतियोगिकत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नाभाववदनुयोगिकत्वमभावाभावस्तु सामान्याभावविकावच्छेदकं कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्रैतादृशाभावप्रतियोगितावच्छे

त्र तदवच्छिन्नाभाववदसंबद्धत्वविशिष्टसामान्यकत्वमेवोपादेयं यत्र तदवच्छिन्नाभाववत्तिसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वमप्र
सिद्धं तत्र स्वविशिष्टसंबंधावच्छिन्नाभावत्वादिकमेवोपादेयं तेन कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ गगनत्वविशिष्टसंबंधिनोऽप्र
सिद्ध्या तदवच्छिन्नाभाववदित्यादिकमेवोपादेयं सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ तु सत्तात्वावच्छिन्नाभाववत्तिसामान्यादौ समवायेन सं
बंधित्वस्याप्रसिद्ध्या स्वविशिष्टसंबंधीत्याद्युक्तरूपमेवोपादेयमिति वस्तुतस्तु हेत्वादिलक्षणघटकमेव सर्वत्र न विकल्पितं च
कल्प्यं अत एवासिद्धित्वादिकं कल्पमस्त्वन्नासंयोगेनेतदनतिरिक्तवृत्तित्वमित्युक्तं एवं वह्न्यभावसमानाधिकरणसामानाधिकरण्यादि
प्राहुः प्रतियोगितानवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यत्र हेत्वर्थप्रकाशयति अत एवेति तदवच्छिन्नाभाववदित्यादिविवक्षणा
देवेत्यर्थः तुल्यवृत्तिकत्वेपीत्यपि रभ्युपगमे त्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टधर्मस्यापि विशिष्टाप्यविरोधेन संबंधेनेत्युपर्यायोस्त्वीकारेणापि दोष
इति सूचितं अत्रेदं चिंत्यं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं त
द्धर्मत्वं यत्साध्यतावच्छेदकमित्युक्तौ विशिष्टसत्तात्मकत्वेन वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमान् महानसीयवह्नित्वस्य पारिभाषिकः
वच्छेदकवह्नित्वेन दृष्टाभावात् न वावच्छेदकत्वं यस्य स्वपर्यवसिततदवच्छिन्नभेदो वह्नित्वव्यतिरिक्तत्वात् स्वरूपसंबंधरूप
वच्छेदकत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकलक्षणोऽङ्गीकारात् किंतु पारिभाषिकावच्छेदकाभिन्नत्वेन तस्मात्तद्घटितत्वं यत्साध्यताव
च्छेदकमिति वक्तव्यं तद्घटितत्वं च तद्विषयकप्रतीतिविषयकत्वं भवति च वह्नित्वं महानसीयवह्नितातिविषयकप्रतीतिवि
षयः स्यात् तत्रापि पारिभाषिकावच्छेदकत्वापत्तेर्न रूपेण तदविषयकत्वं वाच्यं तेन महानसीयत्वविशिष्टत्वेन वह्नि० त

9

विषयकप्रतीत्यावच्छिन्नस्य विषयीकरणान्नवच्छिन्नत्वस्य तदघटितत्वात्ः यद्वा एकमात्रप्रतीतं विजातीयमंकुरत्वं नपर
स्पराविषयकप्रतीतिविषय इति एतदंकुरस्य तादात्म्येन साध्यतायां तदंकुरस्य परिसाधिकावच्छेदकत्वे एतदंकुरत्वं तदघ
टितत्वं न तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वरूपं नास्तीति संभाव्यते न तदाप्रकारतात्वं धूमध्वजरूपीवच्छिन्नकार्यतातो लिं॰ यद्भवविशि॰के
कार्यतामवतीत्यावार्थो भवति हि एतदंकुरत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नकार्यतातोऽनदंकुरत्वप्रकारत्वावच्छिन्नकार्यताभिन्नतावच्छेदके
णताविशेषज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वस्य धूमस्याकार्यतायां धूमेन धूमत्वादेरपि कार्यतावच्छेदकत्वप्रसिद्धमिति
मंतत्वं ननु प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावविवक्षायां घटरूपीन इति धर्मावच्छिन्नत्वोकोमसत्ताभावो रसत्वसत्तात्वा
न्यूनवृत्तिगुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावावच्छेदकत्वस्य समवायसंबंधावच्छिन्नत्वस्य च जातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता
वांमतत्वाद्व्याप्तिरतश्चाह एवमिति स्वावच्छि॰ इति स्वसाध्य॰ वच्छेदकत्वेनाभिमतो इत्थं च तादात्म्यप्रतियोगिता
विशिष्टसंबंधविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदतत्वयत्संबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्वेन धूमेणेतेनसंबंधेन
व्यापकत्वमिति वोध्यं गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्रयसंबंधविशिष्टाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसत्तात्वादिकमेव
जातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्येन तदवच्छेदकत्वस्याभावादव्याप्तिरतः स्वविशिष्टेति स्वविशिष्टत्वं तादात्म्य
घटकसंबंधेन तेन धूमवान्वह्नेरित्यत्र कालिकेन यदा दैवयोगाद्धूमत्वविशिष्टत्वात् धूमत्वविशिष्टस्य यत्संबंधावच्छिन्नविशिष्टाभाव
प्रतियोगितानवच्छेदकं द्रव्यत्वादि तदवच्छेदकताभावस्य वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सत्वेऽपि नातिव्याप्तिः धूम
वान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय संबंधविशिष्टत्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यं नव कालिकसंबंधेन धूमत्वविशिष्टसंबंधाप्रसिद्धे ८

ध्वंसादौ वर्त्तते योऽभावः संयोगावच्छिन्नस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रसिद्ध्या कथमप्रतिमाधिकरणित्वार्थं घटाभावत्वादेव तथात्वा-
त् घटाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितायाश्च घटेनाभावत्वेनैवावच्छेदात् न चैवमपि तदवच्छेद्यत्वात्र
प्रसिद्ध्या कथमतिव्याप्तिर्घटाभावस्याप्यभेदप्रतियोगितायां घटाभावत्वावच्छिन्नस्य प्रसिद्धिसम्भवात् अत एव वह्निमान्धूमादित्या-
दावव्याप्तिर्न भवति तादृशघटाभावत्वावच्छिन्नघटत्वाभावेन लक्षणसमन्वयात् प्रतियोगिव्यधिकरणपदमप्यनर्थमेवाभावे
देयं अन्यथा संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताभावच्छेदकमात्रस्यैव धूमत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्नतदवच्छे-
दकं घटाभावत्वादिकमेव वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां न तदवच्छेदकघटत्वाभावस्य सत्त्वात् धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः
प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणत्वं च तदर्थः न चायं घटो घटरूपादित्यादित्यत्र समवाये
न घटत्वस्य साध्यतायां घटत्वविशिष्टसंबंधिनि समवायावच्छिन्नज्ञानाभावस्य विद्यमानतया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्
संबंधसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणोऽतीतनष्टवह्निकालावच्छिन्नाभाव एव तत्प्रतियोगितानवच्छेदकज्ञानत्वावच्छेद्यघटत्वसम-
वायावच्छिन्नत्वोभयस्य घटरूपावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायां सत्त्वान्न वह्निमान्धूमादित्यादौ संयोगेन साध्यतायां वह्नित्ववि-
शिष्टसंबंधिनिष्ठो घटाद्यभावप्रतियोगिसमानाधिकरण एवेति प्रतियोगिव्यधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकं घटत्वं तदवच्छेद्यघटत्वसंयोगावच्छिन्नत्वोभयस्य धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां वस्तुत्वेन सत्त्वाभावाज्जातेरित्यत्र वेत्स्यात्त्ववि-
शिष्टसंबंधिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं विशिष्टसत्त्वात्त्वं तदवच्छेद्यघटत्वसमवायावच्छिन्नत्वोभय-

10

यथ्यञातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां मत्वेपि च नासंभवो ऽ यादिसर्वादिन्यस्तियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छे
दकत्वेमत्वस्यैव धर्मस्य वाह्निन्वादिविशिष्टसंबंधविशिष्टप्रतियोगिकाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तद्वन्नवच्छेदका
वच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्यासंभवः मेयत्वादोपि पर्वतादौ विषयतासंबंधावच्छिन्नाप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्
यदि च वह्निमत्त्वाद्यभावव्यक्तिमद्वृत्तित्वेव वह्निमन्निष्ठताद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वह्निमत्संयोगसमवायान्यतमसम्बन्
धाभावसत्वेपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्निमत्वेनैवावच्छेदात् विषयतादिरूपाधिकरणसंबंधावच्छिन्नसदभावप्रतियोगिताप्र
सिद्धिवह्निमत्वकृद्द्वे भावत्वेनैवावच्छेदात् तदवच्छेद्यत्वं च मदप्रतियोगितापोप्रसिद्धमिति विभाव्यते तदा तन्मतविरहोऽप्रमाणत्वं
रित्यादावतिव्याप्तिः कारीमाकृद्वत्ताद्यभावधूमवदन्नत्वेन धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तद्व निष्ठत्वसंयो
गावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येसत्वादतः प्रतियोगित्वमपि साध्यतावच्छेदकसंबंधेनावाच्यं इत्थं च
पतद्विशिष्टसंबंधविशिष्टतादृशाभावीयसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगितापासनवच्छेदकं धूमत्वायोगोलकादावतिव्याप्तिरित्यादि तदवच्छेद्यत्वस्य
तादृशप्रतियोगितायाः सत्वादेवनाव्याप्तिरिति नन्वतत्थायत्याप्तिः कालोगगनाधारः कालपरिमाणान्तरञ्ज्ञानं सर्वत्र नित्यमविं
भुपकाष्ठादित्यत्र कालिकविषयतासंबंधाभ्यां साध्यताकेन संबंधेन गगनाधारत्व सर्वत्रविशिष्टसंबंधितिर्महाकालेश्वरज्ञानादिषेयतेन
संबंधेनप्रतियोगि अधिकरणाभावस्याप्रसिद्धेः न च महाकालमत्वविशिष्टघटाभावस्य ईश्वरज्ञानामत्वविशिष्टद्रव्याभावस्य च तत्का
प्रसिद्धिरितिवाच्यं तथापि महाकालमात्रवृत्तित्वविशिष्टत्वतादात्म्येन ईश्वरज्ञानमात्रवृत्तिविषयताविशेषेण च साध्यतापामव्यातेः
रपरिहारात् तेन संबंधेन महाकालासत्वविशिष्टघटाद्यधिकरणस्याप्रसिद्धेरितिचेन्न स्वविशिष्टसंबंधितिष्ठाभावप्रतियोगितापर्याप्त
धिकरणेनयत्किंचित्वावच्छिन्नत्वोभयाभावः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्येन तद्वन्निष्ठत्वतत्संबंधावच्छिन्नत्वो

10

पाभावस्याविवक्षितत्वात् भवति हि सर्वत्वविशिष्टसंबंधिनिमहाकालनिष्ठसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादेप्र
तियोगितायां तद्वैतादघटत्वे घटत्वकालिकसंबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावकालत्वपरिमाणसमानाधिकरणत्वाद्रव्याभावप्रतियोगितायाम
पि तदुभयाभावप्रतितायाप्तिः धूमत्वविशिष्टसंबंधितित्वताद्रव्याभावप्रतियोगितायां धूमत्वाद्यवच्छेदकत्वे संयोगावच्छिन्नत्वोभया
भावसत्त्वेपि वह्निसमानाधिकरणत्वाद्रव्याभावप्रतियोगितायां तदुभयसत्त्वान्न धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति कृतं पल्लवितेन
तावतु प्रमेयधूमवान्वह्नेरित्यादौ प्रमेयधूमत्वे गुरुधर्मत्वविशिष्टसमादिपारिभाषिकावच्छेदकत्वलक्षणमव्याप्तं त्वविशिष्टसंबंधि
निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वतादृशप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकभेदस्यातिप्रसंङ्गकत्वे तादृशप्रतियोगितावच्छे
दकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य विवक्षणीयत्वे प्रमेयधूमत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमत्ववि
शिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तद्रूपसमनियतस्य गुरुत्वतयाऽनवच्छेदकत्वात् एवं प्रमेयवह्निमान्धूमादि
त्यत्रप्रतियोगिताघटितोभयाभावलक्षणमव्याप्तं प्रमेयवह्नित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुतया
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धेरित्याह तादृशेति तथाच प्रमेयधूमत्वविशिष्टसं
बन्धिनिष्ठाभावीयायाप्रतियोगितातदवच्छेदकभेदकूटवत्त्वेन तादृशाभाववच्छेदकप्रसिद्धमिति नाव्याप्तिः एवं पारिभाषिकावच्छेद
कत्वलक्षणमपि प्रमेयधूमत्वादौ दुर्घटमिति नाशङ्क्यं तादृशावच्छेदकमेव विशिष्टान्तर्भूतमिति वाच्यं एकप्रतियोगितायामपि ना
नावच्छेदकानां विशिष्योपादाने गौरवात् प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनोपादाने वैरूप्यत्वादिति. प्रतियोगित्वमिति. प्रतियोगि
ताघटितोभयाभावविवक्षायां स्ववृत्तिसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे साध्यतावच्छेदकसंबंधेनैव वाच्यं साध्यतावच्छेदकसं
बंधेन प्रतियोग्यधिकरणत्वं वाच्यं तेनैव संबंधेन भेदमादाय दोषाभावात् आगुणितिः सामान्यानावसरएवप्रपंचयिष्यतेनेतिरेह

11

पत्तेः एवमुक्तत्रयापि । एवमुक्तत्रयाणामपि संबंधित्वं स्वाविनाशसंबंधित्वं प्रतियोगित्वस्य वा मोऽस्तु तथापि प्रतियोगित्वस्यावच्छिन्नलक्ष
णएवदोषाणां दानान्नस्य प्रथमनिर्देशः संबंधित्वस्य लक्षणद्वयेपि विशेषणदानान्नस्य चरमनिर्देशः ननु कालो घटवान् कालप
रिमाणादित्यत्र कालिकसंबंधेन घटत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिः करणाभावीय कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद
कावच्छिन्नतदनवच्छेदकावच्छिन्नघटत्वस्याप्रसिद्धमत आह कालिकेति अप्रसिद्धेति प्रतीतत्वात् अवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य विशेषसं
बंधिकालोपाधिवर्त्तमानः कपालात्मकखंडकालोपाधिरेव तन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं न तद्घटत्वमिति नाप्रसि
द्धिः कालोऽनुपाधाः कालपरिमाणादित्यत्र पूर्वोक्तदिशा लक्षणं संगमनीयमिति अभावश्चेति अत्र प्रतियोगितावच्छेदकाव
च्छिन्नस्य यस्य कस्यचिन्नत्तामात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकपर्यालोचितव्यच्छिन्नस्य वा नधिकरणपंतत्त्वं आद्ये धूमवान् वह्ने
रित्यत्राव्याप्तिः धूमवत्यपि पर्वते विद्यमानस्य अनधिकरणत्वेन तद्वृत्तिधूमाभावस्य प्रतियोग्यनधिकरणत्वात् द्वितीये प्रतिय
ोग्यनधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकघटाभावत्वाघटवद्घटत्वघटितोभयाभावस्य तादृशप्रतियोगितापासत्वात् छि
न्नोयं गुणत्वाभाववान् गुणत्वादित्यादावव्याप्तिः गुणत्ववद्वृत्तिष्ठाभावप्रतियोगितायां गुणत्वाभावत्वाभावत्वावच्छिन्नायाः
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणद्रव्यत्वाभावसंबंधित्वनिष्ठगगनाभावप्रतियोगितायामेवच्छेदकगुणत्वाभाव
त्वाघटवद्घटत्वघटितद्वयसंबंधावच्छेदे घटाभयपसत्वात् गुणत्वाभावाभाववतो विगुणस्यनित्यत्वादिविशिष्टगुणत्वाभावात्मकप्रति
योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणत्वात् नित्यत्वादिविशिष्टगुणत्वस्यानिमत्वं विशिष्टगुणत्वाभावाभावात्मकस्य गु
णत्वानतिरेकात् तृतीये धूमवान् वह्नेरित्यत्राव्याप्तिः धूमत्वविशिष्टसंबंधितो धूमाभाववत्पर्वतादेरपि धूमाभाववत्पर्वतनिमि
त्तत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावात्मतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपस्यापि किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसा

१९

मानाधिकरणत्वात् तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वाभावत्वादिकमेव न तु द्रव्यत्वं घटत्वसंयोगावच्छिन्नत्वोभयाभा
वस्य वह्निसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितायाः सत्त्वात् किं तु तादृशाभावसंबंधेन यादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वान
धिकरणत्वं स्वविशिष्टसंबंधेन तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाच्यं तेन नातिव्याप्त्यादिदोषः एतस्य व्याप्तिस्वरूपलक्षणस्या
व्यापकत्वादेवानुसंधेयम् यतोऽक्तं मूले अपाने इदमीयमवच्छेदकलक्षणे प्रविष्टं तत्रानुपूर्वप्रतियोगिव्यधिकरणानुपादाने इदं
संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिरत आह संयोगत्वेति संयोगत्वस्य समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि त
द्वच्छिन्नाभाववति संयोगत्वविशिष्टस्य संबंधेनावृत्तेः संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं तादृशाभावावच्छेदकं गगनत्वादिकमे
वेति तद्भिन्नस्य संयोगत्वस्य तन्नात्राव्याप्तिरित्यर्थः इदमीयप्रतियोग्यादेर्व्यधिकरणानुपादाने पि संयोगी सत्त्वादित्यत्रा
तिव्याप्तिनिरासाय तिगुणादेरिति संयोगत्वावच्छिन्नत्वाभाववति संयोगत्वविशिष्टस्य संबंधेनापि गुणादेस्तत्प्रतियोगितावच्छे
दकीभूतद्रव्यत्वसत्त्वावच्छिन्नाभाववत्त्वसंबंधत्वात् संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः सकलद्रव्यवृत्ति
घटितं द्रव्यत्वं नावच्छेदकमतो द्रव्यमात्रेति द्रव्यान्यासमवेतत्वावच्छिन्नेत्यर्थः संयोगप्रतियोगिकाभाववत्यादावव्याप्तिमा
शंकयति द्रव्यमात्रेऽपि कश्चित् अवच्छेदकलक्षणे तस्यैवाव्याप्तिमाह धूमवान् वह्नेरिति अव्याप्तिमाशंकाऽभावत्वं
देदन्ते मूले वा व्याप्तिवारणाय न स्यादित्यादि विनिगमकः तदेवदर्शयति न हीति धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमसमानाधिकरणसंबं
धावापत्संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं यत्न उभयत्रिकालावच्छेदेनेन तद्वच्छिन्नाभाववत्त्वधूमविशिष्टस्य तत्
त् धूमत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वमनुपपन्नमिति तादृशावच्छेदकं गगनत्वादिकमेव न तु भिन्नत्वस्य धूमत्वस्य सत्त्वादिति भा

12

सिद्धान्तयतिः येनेत्यादि । यदि च यत्किंचित्संयोगेनोत्पत्तिकाले विवर्त्तितेन तदायोगोलकावृत्तिसमवेतत्वावच्छिन्नाभाववदयोगोलकाधि
करणान्नदा धूमवत्त्वविशिष्टस्य संबंधत्वाद्धूमवत्त्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं स्यादिति भावः । अयोगोलकावृत्तिसमवेतस
मवेतसंयोगोलकावृत्तित्वस्य अवच्छेदकत्वस्य संयोगावच्छिन्नाधिकरणत्वप्रतियोगिताकाभावपतद्वच्छिन्नाभाववदित्यादिविशेष
विवक्षायां प्रतियोगितावच्छेदको भयथाभावविवक्षायां चातिव्याप्तिः । प्रथमं गगनत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वसिद्धेः । तत्र नीलधूमत्व
वावृत्तत्वं वह्निनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं घटाभावत्वं न तद्वच्छेदकं [illegible] संयोगसंबंधावच्छिन्नतो भयथाभावसत्तादृशाभाव
प्रतियोगितासामान्ये सत्त्वात् व्याप्तिः । मध्यमविवक्षायां तु नातिव्याप्तिर्गगनत्वविशिष्टसंबंधप्रसिद्धगगनत्वस्य पारि
भाषिकावच्छेदकत्वासंभवात् किं तु संयोगेन साध्यतायाम[illegible]व्याप्तिः स्यात् तत्र पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेः । न च प्रथमविव
क्षायां कथमतिव्याप्तिः हेतुसमानाधिकरणस्यायोगोलकभेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यदयोगोलकभेदत्वं तेन रू
पेणावच्छिन्नाभाववदयोगोलकधूमत्वविशिष्टस्यासंबंधत्वेन धूमत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वादिति वाच्यं प्रतियोगितावच्छे
दकरूपानुपादाने तादात्म्येन साध्यतायां धर्ममात्रस्य भावावच्छिन्नाभाववत्त्वं [illegible] तामात्मक [illegible] वच्छेदका
सिद्ध्या अव्याप्तिभयेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वं [illegible] त्वस्य विवक्षणीयत्वात् संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिता
यां लाघवेन भेदत्वस्यैवावच्छेदकत्वेनायोगोलकभेदत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन चातिव्याप्तिः [illegible]
अयोगोलकभेदस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः कालेऽयोगोलकाद्यवच्छेदेन [illegible]
स्यैव कालोपाधित्वा [illegible] पर्वतादेरपि तादृशाभाववत्त्वेन धूमत्वविशिष्टस्य संबंधत्वात् [illegible] दकस
भावात् प्रतियोगित्वाविवक्षणे व्यतिव्याप्तिर्दुष्परिहरेति । तथा चातिव्याप्तिवारणाय पदमेव प्रतियोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नकरणा

12

पादेनैककपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावप्याहुः एतद्वृक्षत्वात्तन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसमधिकरणाभा
भाववत्तिगुणे कपिसंयोगत्वविशिष्टस्य संबंधत्वेनावच्छेदकाक्रान्तत्वात् एवं कायातिव्याप्तिवारणाय कालमपि प्रतियोगिवैय
धिकरण्यमुपादेयमिति भावः प्रतियोगितयोरिति हेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकलक्षणनिविष्टाभा
वप्रतियोगितयोरित्यर्थः तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं यत्संबंधावच्छि
न्नतदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानयदेसंबद्धत्वविशिष्टसामान्यकं यद्यत्तन्मात्राधिकाविकावच्छेदकमिति एतन्मते लक्षणेपि
योऽयं धूमवान्वह्नेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावीयस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमयोगोलकभेदस्तै
तदवच्छिन्नतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदयोगोलके धूमत्वविशिष्टस्यासंबद्धतान्नावच्छेदकत्वमिति - यत्वतत्व
योरननुगमाद्विशिष्यतन्नत्संबंधानिवेशाद्विशेषणतानिवेशस्यापि निवेशात्तन्निवेशाद् समवायसामान्यस्य संबंधतासंबं
न्धर्षटवेत्यात्रायेनाह विशेषणताविशेषेति जातिमानभाववत्त्वादित्यत्र भावत्वसमानाधिकरणाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्न
प्रतियोगितावच्छेदकं जातिमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वं स्वतद्वच्छिन्नाभाववत्तिसमवायेन संबंधत्वस्याप्रसिद्धाजातित्वस्यपार
भाविकावच्छेदकत्वस्येति - प्रतीमध्यमप्रकारमवलंब्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादानेप्यतिव्याप्तिनिराकरणप्रकारं दर्शयति
यत्रेत्यादिना घटत्ववान्घटतदपिन्नान्यतरत्वादित्यत्र घटभिन्नान्यतरत्वव्यभिचारनिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धेः साध्यं तन्निष्ठस्य घटत्व
स्य कल्प्याभावीयविशेषणतानन्सर्वसमवेतत्वपतोङ्गानविषयतानिरूपितविशेषणताविशेषमवलंब्यातिव्याप्तिवारणमाह तत्र
त्वप्रकारकेति लाघवमभिप्रेत्याह साध्यवत्वेति यद्धर्मविशिष्टसंबंधितिष्ठाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगि

13

वच्छेदकं तदन्यधर्मत्वं व्यापकत्वमिति वंमन्यमप्रकारतोर्थवसितार्थः कालोघटवान्कालपरिमाणादित्यादावव्याप्तिः तादृशाभा
भावीयकावच्छेदकाप्रसिद्धेः महाकालात्मत्वविशिष्टघटाद्यभावादीनां प्रागुक्तयुक्त्या तादृशत्वासंभवात् एवं समवायेन गगनादेर
पि धूमत्वापत्तेः समवायेन गगनवृत्तित्वविशिष्टसंबंधप्रसिद्ध्या गगनवृत्तिरपि तादृशाभावीयकावच्छेदकत्वासंभवादतः प्रतियोगि
ताधर्मिकीभूताया वल्लक्षणमेव वृत्तीवप्रकारसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वाद्यपरित्यागेन परिष्कृतमेतत्पाठे तावच्छे
षणतावच्छेदकस्य लक्षणघटकत्वं दर्शयति तदर्थः पक्षधर्मेति। पक्षधर्मः साध्यतावच्छेदकरूपधर्मः तत्संबंधावच्छिन्न इति विशेषणताविशेष
संबंधावच्छिन्नेत्यर्थः धूमवान्वह्नेरित्यादौ कालत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभाव प्रतियोगितायां धूमत्वविशिष्टसंबंधनिष्ठाभा
वप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वावच्छेद्यत्वाभावादतिव्याप्तिरतः सामान्येति। इत्थं धूमवत्त्व
प्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायां तदवच्छेद्यत्वाभावस्यासत्वादेव नातिव्याप्तिः कालोघटवान्कालपरिमाणादित्या
दौ तु कालात्मत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायां तादृशी प्रसिद्धेति नाव्याप्तिरिति अत्र यद्यपि साध्यसमानाधिकर
णाभावप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मविशिष्टसंबंधनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं तत्त्वं तदेव सर्वसामञ्जस्ये तत्त्वमनुग
मितायां गौरवं तथाभूतेन तत्त्वोपादानात् तद्वृत्तिमेवलक्षणमुक्तं यथा सन्निवेशो वक्तव्यः। परे तु तत्तदप्रमितायां प्रमि
त्यादिरूपातिव्याप्तिः वह्निसमानाधिकरणो धूम इत्यत्र प्रकारकत्वप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायां तादृशप्रमाविषयत्वाभावक
प्रतियोगिरूपायां धूमसत्त्वविशिष्टसंबंधनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधूमसमानाधिकरणत्वविशिष्टतादृशप्रमाविषयत्व
तदवच्छेद्यत्वस्यासत्वात् महानससमानाधिकरणत्वविशिष्टतादृशप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितात्वस्य महानससमानाधिकरणत्वविशिष्टस्यापि ता
दृशप्रमाविषयत्वस्य तादृशप्रमाविषयत्वानतिरेकात् तादृशाप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावानभिधाने तु नाप १३

नादृशप्रमाविषयत्वरूपमानंतद्वच्छेदकत्वमत्वेन तदभावासंभवादिति भावः विशेषणतादृशप्रमाविषयत्वेन तद्वच्छेदकत्वसंभवेपि वि
शेषणेन तदभावे न विशिष्टतदवच्छेदकत्वाभावादिति भावः यत्र सत्त्वं तु विशेषितिप्रमेयधूमवद्वह्न्यादावित्यर्थः नन्वेवमिति वह्निमा
न् मादित्यादौ तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाव
च्छिन्नत्वपर्यायावच्छिन्नत्वाभावाभावस्तेनावदेवसमपागितिभावः नेन कालिकसंबंधेन कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगितावच्छेद
कसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिः यत्र सत्त्वं तु विशेषणमिति पाठः प्रामादिकः अप्रसिद्धेरिति तत्र भास
राभावेन तत्र लक्षणस्याप्रसिद्धत्वादित्यर्थः वदन्तीत्यस्वरसः तद्बीजं तु अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेप्रतियोगिव्यधिकरणत्वघटित
लक्षणापेक्षया निरुक्त[illegible]मेव न दोषविरतमिति गौरवस्फुटत्वादृशावच्छेदकत्वविरहस्यादृशावच्छेदकत्वस्य सम्भवगति
याभावे गौरवज्ञानं विशेषविपक्षकृते गौरवज्ञानमस्त्यपि कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति कंबुग्रीवादिमत्वस्यावच्छेदकत्वे किं
प्रत्ययमन्वाकरवज्ञाने तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधीति अभिप्रायेणाह गौरवेति अस्यां कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रती
तौ तथाविधेति कंबुग्रीवादिमद्व्यक्तित्वेनेत्यर्थः अत एवेति यत एव कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिर्यत्किंचित्कंबुग्रीवादिम
प्रतियोगिकाभावमात्रविषयः किंतु कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येवेत्यर्थः अन्यथा एकसत्त्वेपि

15

यत्किंचित्कंबुग्रीवादिमद्व्यक्तेरभावसत्त्वात्तत्रापि प्रमाणं स्यादित्यर्थः। ननु गुरुत्वं तथा न वा अवच्छेदकस्य कंबुग्रीवादिमत्त्वस्या
वच्छेदकत्वावगाहनादेव सत्त्वात्तत्र न प्रमाणमत आह प्रमात्वमिति तथा सति घटसामान्यभ्रमस्यापि प्रमात्वव्यवहारो न
स्यादिति भावः। न च एवं यदि गुरुत्वधर्मस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वं गुणादाविति इदं द्रव्यं गुणादित्याद्यनुगुणकर्मा
सत्त्वात् द्रव्यत्वादित्यत्र न स्यात् गुणानामेवाभावप्रतियोगित्वं स्यादिति भावः। लाघवेनेति गुणादिसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वे तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन त्वद्रूपेण द्रव्यसमनियतस्यावच्छेदकत्वादिति भा
वः। एवं तादात्म्येन द्रव्य[illegible]पि न व्याप्यता द्रव्यसंबंधनिष्ठत्वाद्यपेक्षया द्रव्यत्वनीत्यादेर्लघुत्वादिति ननु तदव
च्छेदकत्वमतीः प्रातिस्विकरूपेणापादायतावदभावकूटे एव वर्तमाद्दवत आह तत्त्वेति ननु तादृशावच्छेदकत्वं
[illegible]वच्छिन्नाभावानवाप्यः किंतु स्वावच्छिन्नाभाववदसंबद्धत्वमत्रिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्यको
[illegible] धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकाभाववत्त्वं एतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः
द्रव्यं गुणादित्यादौ च द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावच्छिन्नाभाववदसंबद्धमेव गुणत्ववति गुणाभावप्र
तियोगितावच्छेदकत्वमेव तादृशं प्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्यमिति द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद
कत्वत्वमेव तादृशं तत्तदवच्छिन्नाभावस्य च द्रव्यावृत्तित्वसत्त्वान्न गुरोरवच्छेदकत्वस्वीकार इत्यत आह [illegible] इति

15

यत्किंचित्कंबुग्रीवादिमच्छकेरभावसत्वान्नत्राप्तिमेन प्रकृते स्वपदार्थः तस्य च न तुर्वेयत्वमतः सत्वादीति आदिना हेतुस
वच्छेदकत्वावगाहनादेव सन्नामान [illegible] मतः अस्ति नां प्रातिस्विकरूपेणाज्ञानं तत्सामान्येनादृशाभावबदसंवद्धत्वस्यैता
स्यादिति भावः नवेदेवं यदि गुणीधर्मस्य न प्रति [illegible] गुणसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावं
सत्वात् द्रव्यत्वादित्यत्र त्रयाणामेवाव्याप्यत्वं स्यात् [illegible] च्छेदकत्वावच्छिन्नाभावबदसंबद्धत्वस्य सत्वात् तथापीदृशाज्ञान
गितावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वे [illegible] तेनान्यावप्रतियोगि [illegible] हेतुमितेरानुमाविकत्वात्तात्पर्यप्रकारः संभवतीति भावः अत एव प
वः एवं तादात्म्येन द्रव्य [illegible] पि न व्याप्यतादृव्यस [illegible] वच्छेदकत्वमत एवेत्यर्थः केचित्तु पूर्वोक्तरीत्या व्याप्ये दुष्टेयत्वमित
च्छेदकत्वात्मीः प्रातिस्विकरूपेणाभादायतावदभा [illegible] भावप्रतियोगितावच्छेदके [illegible] भावप्रतियोगि
[illegible] वच्छिन्नाभावादीनवाप्यः किंतु स्वावच्छिन्नाभावव [illegible] तावत्स्य [illegible] प्रतियोगिताव [illegible]
[illegible] धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकाभा [illegible] यानिलक्षणान्तरं [illegible] भावः एवं [illegible]
द्रव्यंगुणादित्यादौ च द्रव्यत्विष्ठाभावप्रतियोगिताव [illegible] नत्तत्प्रतियोगि
तियोगितावच्छेदकत्वमेवेनादृशांप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्सर्थः तथा च [illegible] प्रतियोगिताव [illegible]
कत्वत्वमेवनादृशांस्तंतदवच्छिन्नाभावस्य च द्रव्यांशे त्वसत्वे नवच्छेदकत्वेत्यस्तणघटकत्वमित्यभिप्रायः एवं [illegible]

15 पत्किंचित्कंबुग्रीवादिमद्घटकेरभावस्सत्वात्तत्रापिप्रमाहुतित्वात् न तथात्वं न प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवै 15
वच्छेदकत्वावगाहनादेवसम्बन्धाद्यैनप्रमाणमनत्रावच्छिन्नानधिकरणत्वहेतुमत्त्वत्रधि छिन्नसाध्यप्रथ
स्याद्विति भावः नवेदेवं यद्विशिष्टधर्मस्यनप्रतियोगितावच्छेदकतेति भावः एवमतिसंयोगेनसाध्यतायामाधेयतावच्छेदकस
सत्वात् द्रव्यत्वादिरूपत्त्रयाणामेवाव्याप्यत्वस्यसिद्धान्तत्वात् विहायप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियो
गितावच्छेदकत्वस्यद्रव्यत्वेनावप्रतियोगिसामान्येपदार्थविच्छिन्नत्वप्रतिबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावद
वः एवं तादात्म्येनद्रव्य ... पिनव्याप्यतावच्छेदकदाहर्तिमात्रमिति बुद्धौसर्वेषामेवकुदाहृत्तामभावाविषय
च्छेदकत्वमतोः प्रातिस्विकरूपेणाभावादायत्नात्प्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यच्छिन्नदेवद्रव्यादप्रयोगात्केवर्तेत
... वच्छिन्नाभावेनवाच्यः किंतुस्वावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्याभावादभावेनरमाशयपृथग्वानके
... धर्मविच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिव्यधिकरणसाभावस्याप्रसिद्धाकथ
द्रव्यंगुणादित्यादौवद्रव्यनिष्ठाभावप्रतिबन्धेनावच्छेदकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यघटादेर
तियोगितावच्छेदकत्वत्वमेवतादृशांप्रतिनघटादेरभावस्यप्रतियोगिव्यधिकरणः कालिकसंबंधेनविषयि
कत्वत्वमेवतादृशांस्वंतदवच्छिन्नाभावसंसत्वेनकतापरत्वेणप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण

मम·प्लादि २५

रत्वस्य हेत्वधिकरणे संभवात् एवं तत्र ज्ञात्वा वेदमनुगतरूपं तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं मंगी ... वह्निमा
मादित्यादौ वह्नित्वावच्छेदेन घटत्वस्याप्रसिद्धप्रतियोगिताधर्मिकोऽभावाभाव ... हेतुसमानाधिकरणप्र
तियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितलक्षणांगीकारे वित्तस्य धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्ति
रित्याह । अथ यत्सामान्ये केचित्तु पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य वह्नेर्विशिष्टक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य वा तद्रूपाभावस्याभा
वस्यैव साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणः । अभावप्रतियोगिकस्याप्रसिद्धत्वाद्व्याप्त्या घटितेति केचित् भावे
विशेषाभावस्याप्युपगमादिति तदसत् पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टपर्वतीयवह्न्यभावस्य ... प्रतियोगितावच्छेदकत्व तद्रूप
वद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावतया तद्रूपवद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावतया ... तद्रूपवद्वृत्तित्वा ... तद्रूपव
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन समं संयोगेन सामानाधिकरण्यात् । अन्यथा पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टतद्रूपस्याभा घ
वस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन कुतो नोच्यते । अथ पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य ... स्याभावो ... वृत्तित्वावच्छिन्नाभावत
या वा वह्नित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य सदा वक्तुमशक्यत्वात् नैतत्प्रसंगमिति । अथ नु आकाशा
भाव एव प्रतियोग्यसमानाधिकरणः न च तस्यापि कदाचिद्वृत्तित्वात्तदभावोऽपि तथा ... कदाचिद्वृत्तेराकाशाभावेन
कदाचिद्वृत्तित्वेनाक्रान्तत्वादभावस्य ... प्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्यादिति । आकाशाभावस्य
वलक्षणेपि लक्षणघटितत्वाभावस्य प्रसिद्धेन तस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति तदपि तुच्छं लौकिकपर्यन्त
मे

स्येन विषयाधीनतयाऽतीन्द्रियस्य धूमप्रमाणुकाभावस्याभावेन नादर्शाप्रतीत्यभावासिद्धेः न सत्वेन कदा वृत्तित्वप्रतियोगि
तावच्छेदकमिति तत्स्येदप्रतियोगिव्यधिकरणत्वेऽतिव्याप्त्यसंभवात् अभावांतरे इति अनुगतरूपस्य तत्तद्भावनिष्ठाभा
16 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वे इत्यर्थः तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके अनुगतरूपावच्छिन्नसाध्यके अत्र रूपत्वेन तद्रूपाभावप्र
तियोगितावच्छेदके न चेति न विप्रतिपत्तिः अभावाधिकरणकान्तरेऽभावानभ्युपगमे सामान्याभावानभ्युपगमेऽपि
तत्तद्रूपाभावस्य रूपत्वावच्छिन्नत्वस्वीकारात् किं तु वायौ रूपं नास्तीति प्रतीतिरभावद्वयविषयिणी न वा अत्र सता
भाववृत्तिरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसं रूपकालावच्छेदेन रूपवद्वृत्तिभिन्नरूपवद्वृत्तिनवेत्यादिः अत्र घटो
त्पत्तिद्वितीयक्षणे तत्र वायुसंयोगप्रागभावे रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्त्वात् सिद्धोऽसिद्धसाधनमतः पक्षे
ऽवृत्तित्वं तत्तद्रूपाभाववृत्तित्वादिधीः सिद्धसाधनमतः साध्यमितिभिन्नान्ते रूपसामान्याभावस्योत्पत्तिकालावच्छेदेन रू
पवृत्तित्वात् बाधश्चातो रूपकालावच्छेदेन भेदप्रतियोगिविशेषणं रूपवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाववृत्तित्वमो
ऽन्यत्वाभाववृत्तित्वपावसिद्धसाधनमतो दृष्टान्त रूपकालावच्छेदेन रूपवत्तद्वृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाववृत्तित्वे
पसामान्याभावसमनियतस्यासिद्धत्वादिति हि सिद्धे रूपसमनियताभावानामैक्यादिति दिक् संज्ञायामपि
त्तिं प्रमाणयति सामान्यत्वेन भावत्वे अयं वायौ रूपं न वेति संशयात् अभिलप्यमानस्तस्य वायोः तुल्ये वादि
तिलकत्वतद्देनविशेषणत्वप्रतिपादनात् रूपाविरोधकत्वे वायुवृत्तित्वेन रूपाभावकोटौ वायोः सत्त्वात्

भेदसत्त्वादिति समनियताभावानामिति समनियतघटत्वकालानां समनियतावच्छेदकानां वैयर्थ्यः प्रमेयत्वाभा
वइति इदं चात्र बोध्यं रूपत्वावच्छिन्नाभाववत्तत्समनियमाणत्वावच्छिन्नाभावोपि नैकस्य द्वित्वादेरपि त्वावच्छि
न्नत्वपरिमाणत्वावच्छिन्नाभावादिकूटादेव तत्परिमाणं नास्तीति बुद्धेरुपपत्तेः एवं न संयोगत्वावच्छिन्नाभावो
प्यभावकूट एवेति मूलाग्रावच्छिन्नशरीरतरुसंयोगादीनां गुणपदस्य त्वाभावो नामपि नैकः प्रागभावो
गुणपदं निष्ठा नामपि नैकः ध्वंसस्तु सतोऽसतीति तत्र पाश्चात्यावच्छेदकावच्छेदेन तत्र सत्त्वप्रयुक्तो बाधकं
इति भावः समानाधिकरणोपीति इदं च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वस्यापि प्रतीतिबलात्प्रतियोगितावच्छे
दकसंबंधीभिकारेण भूतलसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य व्यतिरेकिनपाकेन स्नानं पियधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभावेन सममनैक्यानुपपत्तेरिति घटाकाशाभावएवेति यद्यपि घटाकाशाभावस्य समाधिकरणत्व
तथारूपत्वावच्छिन्नत्वादसमानाधिकरणतः संबंधोत्संभवेनागतार्थतान तस्याप्यतिरिक्ताभावकत्वमनाश्रयावच्छि
करणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमस्तत्त्वदाल्कृत्संस्काराभावस्यैव व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वेकस्यैतेबाधकाभावाद्वैसाद्धश्यविनेदतिति तत्त्वैनति मूलाधववच्छिन्नेस्यसादिदृष्टान्तत्वे किंचिदनवच्छि
न्नगुणादिदृष्टान्तत्वेकपिसंयोगाद्यभावत्वस्यावच्छेदकं एवं उत्पत्तिकालाद्यवच्छिन्नघटादिदृष्टान्तत्वे किंचिदनवच्छि

19

तैव्यधाकरणादशात्तत्त्वात्ताघमावस्यावच्छेदकं एकैकावृत्तत्तवावृत्तेघटादेशत्तत्वेसववावेनमो त्वाभा
भावत्वस्यावच्छेदकं कार्यकारणभावोत्वाभावत्वस्य नत्त्वमपि न रे व्याप्तिकत्वकावच्छित्तित्वमवच्छेदकंस
मवायेनाकाशाद्यभावस्यानुपत्तेविरहव्यापकतायामुक्तित्वादिति विशिष्टसमतत्त्वेपूर्ववृत्तिदोषात तत्व
वच्छेदेत्यत्र घटपदेति अवाप्यवृत्तिरित्यादीति व्याप्यत्वमित्यत्र व्याप्तिरिति तदुद्देः घटाभावपदार्थभावभे
दः तत्तत्समवाये तत्तद्भावस्य पूर्वः तत्रेति अविकरणवृत्तित्वस्याभावानाममुक्तत्वेन तद्दनेनभूतत्वा
त् अभावत्वस्य पामाणाविरहिकत्वेन तदवच्छेदकतायामिति समानाधिकरणस्य भावविशिष्टप्रतियोगिताकस्य
प्रतिनत्वपाभावावच्छेत्वात् तत्राविभावविशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वादेरनवच्छेदकत्वादिति व्याप्यत्व
र्त्तनीति तथा च घटवतिघटभूतघटपदेऽभावविशिष्टत्वे विवक्षितेत्यपिविक्तयाभावत्वमिति यन्नास्तीति तु दे
रूपाभावस्तिभावः अत एव मुक्तेऽयंविशेषणमिति अवाप्यवृत्तेरिति तादृशप्रतियोगिताप्रतियोगितेनैव
तत्रवच्छेदकत्वेतिरिक्तेति आत्मत्वसमवायित्वव्याघातमाह कंवेति पुण्यपदेति नित्यत्वघटद्वेषाद्यद्रूपा
भावानां पुण्यादिंद्रियसंनिकर्षादिजन्यभावः मनुनिरस्यकारणाभावलोकेकष्टेतितिनास्तेवान्तर्भ

यसंबंधविशेषणतावाएवतत्पादेवुत्वान्नतादृशाधीरत आह स्वांतोत्तगुणत्वादिना ननुव्यासज्यवृत्ति
धर्मलौकिकप्रत्यक्षएवघटावच्छिन्नपसंनिकर्षविशेषानन्तरभावदंरणादांगुणत्वादिनानलौकिकप्रत्यक्षनम
तेवेत्यत आह संबंधविशेषणतेति घटावच्छिन्नपरमसंनिकर्षविशेषमध्यविशेषपाद्याससज्यवृत्तित्वस्य लौकिकप्रत्य
संनभवतीत्यभिप्रायः एवंचेति व्यासज्यवृत्तितावच्छेदकप्रकारकव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रकारकलौकिकप्रत्य
क्षएवघटावच्छिन्नपसंनिकर्षसहत्वं तत्वात् स्वनात्मत्वादिवुद्धौ च तत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नवृत्तितातत्संबंधेनसंबंधवि
धयैव भानादेकैकमात्रसन्निकर्षेपि तथाधीःस्यादितिभावः ननु घटावच्छिन्नपसंन्निकर्षे संबंधविधयात
त्संनभवत्येव अतएव दंडसमुहपसंन्निकर्षभावादेव दंडीतिसंबंधवोधेलौकिकप्रत्यक्षत्वाभावात्व्यासज्य
वृत्तितावच्छेदकप्रकारकत्वप्रकारकेत्यनंतर्भावेवच्छेदकेनिवेशप्रमत आह पादत्वावच्छिन्नतादृशाप्राह्यानेन
सांपादावच्छिन्नप्राणांतदृष्टस्यपादावच्छिन्नपाणीयादास्यांभेदस्यापद्यपिनदृष्ट्रनोनेनतज्ञानस्यावश्यकत्वान्न
हानस्यात इत्याह तुल्येत्यादिना भावस्य पादपाणीघटावच्छिन्नलौकिकप्रत्यक्षाभिप्रायेणेदं नत्वनीतमानेसत्यपि
लौकिकप्रत्यक्षप्रतिवंधकत्वादावपि संबंधपादावच्छिन्नपसंनिकर्षेनदृष्ट्रज्ञानादिसमवेतदृष्टान्तघर्मा

२० अत्राद्ये तिन्द्वित्वोत्पादकता नाभिप्रायेणेदमित्यपि कश्चित् तदसन्नित्वे द्वौ द्रव्यत्वमपेक्षाभावेन द्वित्वाग्रहा
वेतस्याग्रहात् व्यासज्यवृत्तिधर्माग्रहात् अतिरेकमुक्त्वाप्यन्वयमप्याह आश्रयभेदेति कुत्सितत्रैव वृत्तौ
भेदत्रमेते द्वित्वत्वाग्रमदसन्निमादित्येषं एतावता प्रकृते किमायातमित्यत आह नत्वाद्येति अत्र वाधा
दौर्बल्याबलतद्दति अभावत्वादिनाग्रहस्य परस्परभेदज्ञानानुपयोगित्वे नाकिंचित्करत्वात् तद्रूपाभाव
त्वादिनाग्रहस्य प्रकृतोपयोगित्वात् तद्रूपत्वाद्यज्ञानेनिसंभवात् तथा च वाधादौ तद्रूपभानमिति लौकिकप्रती
तिर्दृष्टादित्यिभावः ननु तावदाश्रयभेदज्ञानादीनां व्यासज्यवृत्तिधर्मत्वावच्छिन्नप्रतिनैकत्वेनाद्धेतुता
द्वित्वत्रित्वसंयोगादिसाधारणस्य व्यासज्यवृत्तित्वस्यैकस्यानुगतत्वान्नतिप्रसक्तस्तावदाश्रयभेदज्ञान
त्वस्य वाभावात् किंतु द्वित्वप्रत्यक्षेतत्तद्द्वित्वप्रत्यक्षेवातत्तदाश्रयभेदज्ञानत्वादिनाहेतुत्वं प्रकृते बाश्रय
भेदज्ञानाभावे विरूपं नास्तीति दर्शितमित्यवान्यथाहेतुत्वमेव वक्तव्यमेतेद्रसत आह द्वित्वेति द्वित्वर्षस्फुट
रूपं नास्तीति तिषयतापंकत्वेऽभावस्य कल्पनेन तत्त्वेनैकस्य एवं प्रतिबंधकाभावकूटस्य कारणतायामप्यभी
वकूटकारणत्वापेक्षयाप्येकस्यैवमणित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वेनाघवमिति दिक् तथा व्यासज्यवृत्ति

त्वस्य तादृशप्रतियोगिताकत्वव्यासज्यवृत्तित्वस्य द्वित्वव्यासज्यवृत्तित्वं तत्प्रतियोगिताकत्वादितिरिक्तमित्य
भिप्रायेण ननु तादृशप्रतियोगिताकत्वं न व्यासज्यवृत्तित्वद्वयेकल्प्यं भवतामते सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वं चातिरिक्ताभावस्य तन्निरूपकं कल्प्यं तत्कथं तत्कल्प्यमेवमपि स्याल्लाघवमित्यत आह कल्प्यतापत्तीति गुरुत्वादिति अ
संताभावे तु तदुभयं कल्प्यतापत्तिरेव गौरवं वृत्तिरिति भावः ननु प्रतियोगिताकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वे न प्रतियो
गिताकत्वस्य तत्स्वरूपमतो नाधिकं कल्प्यं तथा च भवतामेव तादृशप्रतियोगिताकत्वमभावस्वरूपं कल्पनमिति
गौरवमत आह विनिगमनेति व्यासज्यवृत्तित्वस्यातिरिक्तस्याकल्पनेऽपि मदादिप्रतियोगितादिनातिरिक्तः न कल्प
नीयानं तथा च क्लृप्तेष्वनन्तेष्वभावेषु एकप्रतियोगिताकनानासामान्यावच्छिन्नत्वमेकं कल्प्यं यथा भवतां तथास्माक
मपि क्लृप्तामामनन्तप्रतियोगिताकसामान्यधर्मावच्छिन्नत्वं अतिरिक्ताभावस्य मम तु स्वत्वे विनिगमनावि
रहादतिरिक्ताभावसिद्धिरिति भावः ननु धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघुत्वात् प्रतियोगिताकत्वस्य धर्म
त्वमेव न तत्कल्पनेति विनिगमकमस्ति मम तत्राह धर्मेति यत्र धर्मिकल्पनं धर्मिणो रूपयोरपि कल्प्यत्वे धर्मकल्प
ने चेव स्येव कल्पनेन तत्रैव न त्वेव पादतां न तु धर्मत्वेनैव लाघवमिति तित्रदर्पदिति भावः लघीयसीति भवताक

21

कल्पनीयं त्वयं मम तु ध्वंसत्वेनं ताधिकरणवृत्तित्वस्य विशेषणाभावेपुत्कृष्टत्वादित्यर्थः एवं सती निरुक्ताभावस्या
वच्छेदकः कल्प्यस्तस्यानन्ताधिकरणवृत्तित्वं च कल्प्यं तदपेक्षया लघुत्वान्नानाधिकरणान्तर्गतत्वा तथाप्रतीतिनिमित्तक
ल्पने तस्याभावान्न सिद्धिरित्यर्थः ब्रह्मत्वैकरूपेणानन्तनिर्धार्यमाणे तथा नियमाभावे सिद्धे तस्यानन्ताधिकरणत्वं
कल्पनीयमिति फलमुपदिशति गौरवं न दोषायेति भावः नानात्वमिति रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादावित्यर्थः सो
पाधिकत्वे विशिष्टाभावाद्यनंगीकारेणाव्याप्तिः हेतोरपि नानाव्यक्तित्वेपि तद्व्यापकरूपेण साध्यव्यक्तिस्तदुपा
रेव व्याप्तिरिति निर्भरः प्रश्नादर्शयितुं वा व्यभिचारपरिहाराय विशेषणादिकं तु कथमपि न मासंदेहं नवात्रेति
रूपवत्त्वमपि रूपमात्रभेदान्नैकमत आह तद्वेति परंपरासंबंधेन स्वाश्रयसमवायेन रूपादेरिति तथा च
रूपवती पृथिवीत्यनुमितिर्न स्यात् स्वाश्रयरूपं पृथिवीत्यनुमितिरिति भावः ननु यत्र रूपस्य नानात्वेपि व्यापकत्वे
मस्त्येव रूपवती पृथिवीत्यनुमितिरन्यत्र तु रूपं पृथिवीत्याकारकैवेत्यत आह इमान्यत्वेति इमत्वादावव्या
प्तिरिति घटघटत्वसंभवद्वत्वकमुपेक्षितत्वेनैव विशिष्टाभावघटितत्वाव्याप्त्या भावात् तथापि दिक्त्वादावतिव्याप्ति
तिप्रतियोगितावच्छेदकव्यासज्यवृत्तित्वांगीकारेण तद्रूपेण तत्साध्यत्वादोषप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधि

वेसंमर

करणाभावप्रतियोगितायां पर्याप्तमधिकरणत्वं साध्ये संभवतीति नासंभव इति तथोक्तमिति नन्ववच्छेद
काघटितलक्षणप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमनायैकं तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तथा
नविशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणतत्पाप्रतियोगिसमानाधिकरणपदेनैव तद्वारणमत आह
स्वप्रभेति अतिप्रसंगाद्देति नयाच तद्वारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमवश्यं वाच्यमिति
भावः अन्यथा विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वेनेति कश्चित् न तु विशिष्टाभावस्याकेवलविशेषण
संबंधेनैव प्रतियोगिता ननु विशेष्यं तत्र विशिष्टसत्तायाः साध्यत्वे स्वहेतुत्वमेव न तादृशसंबंधस्य साध्यत्वेन
व्यभिचारित्वमत आह युक्तादयिष्यन इति दंडपुरुषो मालीति प्रतीतौ दंडविशिष्टपुरुषस्येव प्रतियोगि
त्वावगाहनात् न तु तादृशसंयोगस्येति भावः ननु विशिष्टमतिरिक्तमेवेति मते तेनाकं दोषस्तत्राह हित्वा
दीति नत्रैव हेतुमति प्रतियोगिताननकासज्जप्रवृत्तिरिति भावः तथा चासंभव इति ध्येयं प्रागुक्तमतमाश्रित्य
निषेधति नयेनेति येन रूपेणेति तथा च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसा
मानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति भावः अत्र येन रूपेण त्वेन तादृशप्रतियोगितावाभावः तदभावावच्छेदकत्वं प्रतियो

गित्वाभावावच्छेदकत्वं सर्वत्रैवेति नादृशाप्रतियोगिता इतित्वरूपावच्छेदकत्वस्फोरणाय ननु क्वापीति रूपवत्व
22 सामानाधिकरण्येन नादृशाप्रतियोगित्वाभावसत्त्वमवच्छेदाप तथा च रूपत्वावच्छिन्नेन नादृशप्रतियोगित्व
नपस्य विशेषिणः सत्त्वे तदवच्छेदेन प्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावविषयीकरणसंभवाद्रूपत्वादिना नष्टं थि
दीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययस्मात घटेऽलिलिते संपट थिवीनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभा
वारूपत्वविषय इति भावः ननु रूपत्वाद्यवच्छेदेन नादृशाप्रतियोगित्वाद्यभावज्ञानेन रूपत्वसत्त्वसंबध
रूपतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानमेव विरोधि न तु अन्तरिति रूपत्वावच्छेदकत्वज्ञानम
तानोक्तप्रतीतिर्बाधिकेत्यत आह प्रमेयेति नेमरूपेणाप्रतियोगित्वाभावविषयीकरणे तोपदर्शि
तथा च गुणाद्यनवच्छेदकधर्मेण त्वादवच्छेदेन गुणाद्यभावोपसिद्धोपसिद्धोदित्यर्थः अव्यासोपपत्तौ दोष
माह प्रमेयधूमत्वेनेति तथा च प्रमेयधूमवान्वह्नेरिति व्याप्तिमापिरिति भावः अन्येति तथा च तादृशा
प्रतियोगित्वाभावावच्छेदको यो धर्मस्तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति भावः
ट्टपवच्छेदकमेव तानिरुक्तेत्यतनिपतनमन्तर्नियतनिपतता अन्यत्र समानाधिकरणेति असमान २३

धिकरणो यो धूमस्तस्यायोगोलकीयवह्नेस्तद्वृत्तित्वेत्यर्थः तथाच वह्नित्वस्यातिरिक्तवृत्तित्वेन साध्यसामानाधि
करण्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् वह्निमान्धूमादित्यादावित्यर्थः इतीयेकंबुग्रीवात् कंबुग्रीवादिमत्त्वसं
प्रमेयधूमत्वादिरूपितानावच्छेदकत्वादित्यर्थः अत एव कंबुग्रीवादिमत्त्वादिना घटादेरसाध्यतायां न भाव
तादृशप्रतियोगिताभावावच्छेदकं यद्रूपविशिष्टसंबंधनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेद
कं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमिति सूक्तोऽव प्रमेयधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः एवं प्रतियोगिता
नवच्छेदकत्वघटितलक्षणकरणे तत्र साध्यसजातीयेति तथाच पूर्वलक्षणे व्यधिकरणवह्निधूमयोरपि
व्याप्तिरस्तु अतः प्रकृते समानाधिकरणतत्तद्वह्निधूमयोरेव व्याप्तिरिति उभयत्र नि भेदः घटकयोर्लक्षणघ
टकयोः प्रतियोगिनेति प्रतियोगितावच्छेदकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासंभावनाभावपरेत्यर्थः
ऽन्यनिष्ठेत्यादिग्रन्थसंदर्भः कश्चिदित्यनेन नसूचितः सामान्यविशेषेति सामान्यं साध्यसजातीयसमाना
धिकरणसाधनजातीयत्वविशेषः साध्यसाध्यत्वेन सामानाधिकरण्यं व्याधिकरण्यादिति अन्योन्याभावाप्र
तियोगियत्साध्याधिकरणं तद्वृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थे एकस्य साध्यसामानाधिकरण्य

२३ मित्यर्थे एकस्य साध्याधिकरणेऽन्यसाध्याधिकात् पक्षेऽमित्यत्र तु अन्योन्याभावाप्रतियोगि यत्साध्याधिकरणं तद्वृत्ति
23 त्वमित्यर्थेन स्वरूपेणाश्लाघ्यत्वमिति भावः नानाव्यक्तौ इति नानाधिकरणवृत्तिनानाव्यक्तिसाध्यकस्थले इत्यर्थः साध्यसा
एकव्यक्तिवृत्तित्वे एकेन न च विनिगमनेति इतरेतराभावाविषयत्वेनाव्याप्तिरिति भावः साध्ये एकव्यक्तित्वविषयत्साध्यव
तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्युक्तेपि निस्तारः स्यादित्यतः साध्यतावच्छेदकीभूतत्वमुपदर्शितं साध्यव
त्वस्येति तत्तद्वह्निमत्त्वस्य तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यर्थः ननु वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नि
त्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्ने तु तन्नावच्छेदकमिति लक्षणसमर्थनेपि वह्निसंयोगादौ साध्ये व
ह्निसंयोगत्वस्य वह्निघटितत्वेन साध्यतावच्छेदकत्वेन नानात्वात् कथं लक्षणगमनमत आह वह्न्यादाविति साक्षात्परंपरा
येति वह्नौ साक्षात् अन्यत्र परंपरया साध्यतावच्छेदकत्वबाधितत्वमनुगमकमित्यर्थः नन्वेवमपि वह्नि
संयोगादौ साध्ये वह्निमान्निरवयवानुमितिः स्यान्न तु वह्निसंयोगवानित्याकारिकेत्यतस्तत्र विशिष्टेत्यत्र लक्षणमाह प
दित्यादिना वह्नित्वादौ साध्यतावच्छेदकत्वं नास्ति साध्यपदस्य पावच्छिन्नपरत्वादेवं वह्निसंयोगादौ साध्ये यादृ
शरूपावच्छिन्नमिति एवं वह्निसंयोगवदादौ यादृशरूपावच्छिन्नमित्यादिनाव्याप्तिरिति रूढं व्याप्तिगमनमनानुमानं
न तद्धकेस्तत्तद्वह्नित्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यत्र तदभावाभ्युपगमान्त्वमतेनतु वह्न्यादौ सा

भावग्रहादिति भावः अत एव कपिसंयोगिभेदाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वादेव न तथात्वे बाधकं संयोगा
त्मपक्षेऽसंभवादिति आधिक्यमत्र सिद्धिरिति संयोगविषयत्वेऽसंभवमुक्तौ प्रतिबंधकाभावविषयेपिस
षमाह नापीत्यादिना ज्ञानमिति तद्धेत्वनुषज्यते · एवमत्रापि नहि नित्यत्वस्य हेत्वस्य हेत्वनित्यस्य तदेकस्यात्क
ष्पिसंयोगिवद्रूहस्य असिद्धिमुक्त्वा असंभवं दर्शयति तदेवेति तदभावपर्यवसायितया यावद्रू
र्मात्मकतयात्तदेववृत्तीनेनद्रूपयति नहीति अभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेनातिरिक्तसत्वीका
रत्वाह अन्यथेति अत एव वक्ष्यमाणयुक्तैव · परस्परभिन्नयोरेतेनेनाभ्यरूपः सामान्यतइति अस्त्नाभाव
त्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिना अन्योन्याभावत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिनाचतस्य विरोधः
परस्परसामानाधिकरण्यं साधितेषः अन्यथानुपपत्तिं दर्शयति नहीति नियमतइति प्रत्यक्षेण संयोगा
पर्थिमो संयोगवत्वेन प्रतियोगिमत्त्वोपस्थितेः संभवेपि स्मरणात्मकतदुपस्थितेः तदसंभवादिति भावः
पत्राप्युपस्थितिस्तत्रानसंयोगिभेदोविषयः स्यादित्याह प्रतियोगिकोटाविति तदनुल्लेखात् संयोगिनोनुल्लि
खात् असंयोगीतिप्रतीतेः संयोगाभावत्वविषयत्वेन प्रतियोगिकोटौ विशेषणमुद्रया संयोगस्यान्वेषो

25

त्स्येवेति भावः ॥ अभावमात्रेति मात्रपदेनाविशिष्टभेदविषयत्वमवच्छेदः प्रतियोगिनः कथंविशेषणामुद्रयाऽले
वरत्मत्र दृष्टांतः शिखीति नष्टशतवदिति ॥ अंतिमपदाः ॥ अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकपार्थिवीशिखीनेसंको
मतामित्रपूर्वेणान्वयः ॥ अन्योन्येति घटान्योन्याभावस्य पटत्वसामानाधिकरण्यतयोत्यर्थः ॥ ननु संयोगिभेदस्य
गुणादौ च संयोगसामानाधिकरण्यदर्शनेन विशिष्टस्य विरोधः प्रकृते कल्पतामत आह ॥ असत्तेति तथाविध
कल्पनापाः संयोगादौ च संयोगसामानाधिकरण्यकल्पनापाः ननु संयोगीति प्रतीतिः संयोगसत्ताभावविषय
त्वेनोपपन्नाभेनाद्दृश्य कल्पनावाधिकेत्यत आह किंचेति तद्बाधात् ध्वंसप्रतियोगित्वबाधात् विषयत्वध्वंसाव
दनेति तत्र ध्वंसत्वप्रकारकप्रतीतेः सविशेषणोहीत्यादिनायेनविशेषणध्वंसमादायगाह् त्वसंभवादिति भा
वः विशिष्टभेदेति ॥ अत्र तु भेदत्वप्रकारकप्रतीतेः कथमसंसर्गाभावत्वप्रकारकत्वेनोपपत्तिरितिभावः दंडादि
नाश्याप्याभावकालेऽपि नापदंडीतिप्रतीतेः ध्वंसादिविषयत्वं दंडनाशसंसर्गाभावेति न वाच्यमिति ॥ अत्र तत्प्रका
के तत्प्रकारकत्वस्यानुभवसाक्षिकविषयीकरणे अत्र तु भेदत्वसाधकस्य तत्प्रकारकत्वेऽव्याप्तेः दंडरजत
मितिप्रतीतिरजतत्वप्रकारकत्वस्यानुभवसाक्षिकविषयीकरणादिति भावः ॥ ममसंयोगीति प्रतीतिः संयो
गिभेदस्य विषयत्वेनोपपत्तिमाशंक्यानिषेधतीति न चेति प्रत्यक्षप्रतीतौ सामग्री चत्रा संसर्गाभावविषय २५

विषयताविरहप्रसङ्गेनेत्यतः अतिविषयकं ज्ञानमप्युपष्टम्भकमाह युक्तमेवेति ननु पक्षतादृशायामपंन
श्यामं इति व्यवहारानुभवस्येव किन्तु इदानीं मंपनं श्यामन्तत्रैवेदानीं घः श्यामस्तां व्यावच्छिन्नभेद एवविषय
इत्यतो नोदण्डादानीति नदण्डवानिति अत्रैवेदानीं दण्डवतोऽप्रसिद्धान्तकृद्विषयत्वेनोपपत्तेभावादिति भावः
व्यवहाराभिलापः नच नुपपत्तेः संसर्गाभावप्रतीत्यनुपपत्तेः तदेव व्यतिरेके ... नु खल्विति
तथात्वे अनुयोगित्वेन सप्तमीं विनापि संसर्गाभाववोधकत्वे घटो न घट इति घटे घटसंसर्गाभावसत्त्वाद
इति भावः नच प्रत्ययपुरुषेण दण्ड इत्यादौ न अपदजन्यपुरुषनिष्ठदण्डसंसर्गाभावबोधे पुरुषबोधस्यापकपदेन
सप्तमीपदेन सप्तमीपदज्ञाने हेतुः ... इति तदभावात् आपं दण्डी इत्यादौ न दण्डसंसर्गाभावधीरिति भावः
ननु भवतु इतरविशेषणत्वेनानुपस्थितिः संसर्गाभावबोधे तथा हेतुत्वे इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य
नञ्अपुरुषानुयोगिकसंसर्गाभावबोधे न पुरुषबोधस्यापकपदसमानविभक्तिकपदार्थविशेषणतया दण्ड
सपदजन्योपस्थितिः कारणं अत एव पुरुषेण दण्ड इत्यादौ न अपदजन्यपुरुषनिष्ठदण्डसंसर्गाभावबोधः भव
ति पुरुषेण दण्डी इत्यादावितरपदेणाह अपि चेति पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ इतरविशेषणतानोपस्थितन

स्यचकेरपि एकवाक्यतायां च बोधे मत्वर्थविशेषणत्वेन हेत्वर्थविशेष्यत्वेन वानन्वयादन्यत्रेति विशेषणत्वेने
ति विशेषणमात्रपरमिति तथा च मतुबोधे तस्यार्थतात्पर्यमिति भावः तथापीति दंडी पदस्य दंडपरतया
दंडी पदं दंडपदयोर्न विशेषइति इतरविशेषणत्वेनानुपस्थितस्यापि नञनुयोगित्वसंभवेन तथा
बोधे चैत्रो न दंडीत्यत्र चैत्रो न दंड इत्यत्रापि तथा स्यादिति तथा च तत्रैव कःसमयमतः पूर्वोक्तदोषाभावात् इति भावः
चैत्रो न दंडी घटो न रूपामस्त्यादौ दंडपदरूपामपदसमभिव्याहृतनञ एवतादृशबोधसामर्थ्यं कल्पमिति
न तत्र दंडपदघटितमेवोदाहृतवान् एतेन चैत्रो न दंड इत्यादौ संसर्गाभावबुद्ध्यापादनेन नञ्भावव्यक्ताक्षति
केति तथा च यत्राभावमात्रे नञर्थस्तत्रानुयोगिसंबन्धापेक्षा नञर्थस्याभाववचनस्तादात्म्येनानुयो
गित्वं च येन तु न तदपेक्षेत्याशयः एवं चेति सर्वत्रैव संसर्गाभावबोधे संबन्धापेक्षायामित्यर्थः चान्वयेति
वैयाकरणमते विभुगणतत्रमिति न तत्र नञ् मतिरेकत्र्यत्वयेन संबन्धेन तादात्म्यादन्वये तत्रानुयोगिसंबन्धापेक्ष
ते यथा भूतले घट इत्यादौ नत्रैव तत्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावान्वये संबन्धापेक्षा यथा भूतले
न घट इत्यादौ चैत्रः पचतीत्यादौ च नापि संसर्गाभावे तत्राश्रयत्वसंबन्धेनान्वयात् तत्रापि तादात्म्यस्यैव
त्वादिप्रतियोगिकाभावान्वयेऽपि तुल्ययोगक्षेमाभिमतत्वेन तदर्थनीयत्वादिति भावः नरूपामस्त्यादौ त्विति

निरासंवादमाह नन्वत्रस्मादिपदस्य तेन प्रकृते न त्रयाणामस्मादीनामन्वयोऽहि तन्निमित्तं त्रयाणामस्मादीनामरणामस्य
विशेषणत्वानापत्तेः तथा चायमिदानीं न त्रयाणामस्मत्पदसमानाधिकरणत्वविशिष्टत्वमिति भिन्नत्वानुपपत्तिरितिनिरस्यतस्यार्थः
स्वरूपत्वदशायां च घटे न त्रयाणामन्वविशिष्टमिति बाधे वैधर्म्यं रिक्तत्वादिस्तत्र संवादमाह यद्वाकुरिति संबन्धत्वस्मानि
यमघटितत्वादाह निरूपितत्वमिति संयोगत्वादिनैवतत्त्वे बलाद इतिभावः वक्ष्यतेति नन्वनुगतत्वाध्यकानुमि
तित्वं कार्यतावच्छेदकं अनुमितिसामान्ये तु भावत्वानत्वादिना हेतुत्वमिति भावः वस्तुतो मे वदन्ति लक्षणनामा पक्षा
दिषु वर्त्तनं घटत्वस्य तदनुपपादयति अस्येतेति तथा चासत्ताभावगर्भदिनाम्नोऽन्योन्याभावगर्भत्वेन रूपान्वेकाधिकरणमिति
भावः स्वसमानाधिकरणत्वेति द्वित्वसमानाधिकरणघटत्वपटत्वादौ तस्यार्थः एकैकाभावप्रतीतिस्तत्र शति घटो ना
स्तीतिप्रतीतितदन्तस्यार्थः नन्वेवमनन्वस्य द्वित्वस्याधिकस्याभावाद्वेवलक्षणमतत्राह त्र्याद्यादिनेति पत्रस्य
णतादृशानिरूपकादेरैकैकाभावस्यापि द्वित्वसंसर्गकत्वादिसत्त्वेनानिरूपात्था संज्ञायो ऽसिद्धेरेवेति त्र्याद्या
दिनोक्तं घटपटो न स्त इत्यादावुभयोर्विद्येयपटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वादवगाहनात् संज्ञायानानुपपन्ने
रस्तनो विषयानुगमस्यार्थः द्वित्वाधिकरणेति अभावे द्वित्वाश्रयप्रतियोगिकत्वे द्वित्वाश्रयेण घटत्वपट

27 त्वेनाद्वित्वप्रतीतौ प्रकारत्वमित्यर्थः घटपटौ न स्त इत्यादिशाब्दबोधे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वमनुभावि
कत्वादाह द्वित्वसमानाधिकरणेति तथा च घटपटोभयं नास्तीति द्वित्वाधिकरणत्वं किंचिद्घटपटत्वमुभयत्रे
विशिष्टपटोभयं भवति घटपटौ न स्त इति प्रत्ययादित्यर्थः द्वितीयपदीदं दूषणं दूषणान्तरमाह द्वित्वसमानाधिक
रणेति अत एव वक्ष्यमाणदूषणादेव अत एवेति अपिना अत्र मते तत्तद्घटकघटत्वादिरूपेणानुल्लेखस्समुच्चीयते पत
तिप्रसक्तौ धर्मेण उपस्थितिः अवच्छेदकत्वांशेऽपि बोध्य इति तत्र ज्ञापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभाववत्त्वादौ व्यभिचारादिति परम्परेति द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणघटपटसंयोगादिनेत्यर्थः नाद्राद्वित्वेति
घटपटोभयवृत्तिद्वित्वेत्यर्थः प्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैव द्वित्वाधिकरणाय रूपेणैव व्याप्ता
मतेनाह द्वित्वादेरिति प्रत्यक्षे कदाचिद्घटपटवृत्तिद्वित्वोपस्थितिः संभवतीत्यत आह नापीति अत एव
कविशिष्टापरत्वस्यानुपस्थितावपि शाब्दादिना तथा प्रत्ययादेव शाब्दान्तरमाह विरुद्धयोरपीति इदं चाविरुद्ध
तानिरूपकसंबंधेन वैशिष्ट्यस्याप्रसिद्धिस्सूचनाय तत्र जलत्वविशिष्टस्य पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यसिद्धेरित्यर्थः
तथात्वेपि द्वित्वादेः केवलाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि साध्येति साध्यसाधनैकत्रिकालसंताभावप्रतियो २६

गिनस्यसाध्यवत्तित्वानवच्छिन्नाभावमात्राप्रतियोगित्वस्यवानपायादित्यर्थः ननु कृदाभावप्रतियोगितायाः
रादिनिष्ठायाश्चावछिन्नत्वमतिप्रसक्तमविप्रतीतिवत्तादृशे इदं के ननु तत्प्रतियोगितावच्छेदकावपि कस्यतदस्तन्नि
इ स्वीनरत्वेति· एकैकेनेति तेन घटत्वावच्छिन्नत्वाभावनिरासः यत्किंचिद्घटद्रूपवत्ता तेनेन तत्त घटत्वावच्छिन्ना
भावविषयत्वनिरासः अन्यथाक्रान्त्वादिति न घटवतित घटाभावत्वावच्छिन्नाभावेन घटांतरवत्तितदभ्यघटत्वाभा
वे नेतसं वं कृ भेला नाद्याप्रतीतेरुपपादनेपनुगतप्रतीत्युपपादयितुं नत्राक्यतदस्यर्थः घटपटोनस्तदस्त्यन
तु घटत्वपटत्वान्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं अननुगतानतिप्रसक्तं विषयदत्ताभावात्ताकं तु व्याकयत्र
ननु तदपि प्रसंभवतीति कृतेदमुक्तं वक्तान्तत्राप्यन्यतरत्वानुक्तेति पी ताप्यदिनाद्रष्टव्यम् उक्तमेवेति भावः अत्र
इदं बोध्यं घटपटौ न स्तः इत्यत्र द्वित्वसामान्यनप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्किंचिद्घटद्वयप्रतिघटपटौ न स्तः इत्यप्रत्त
यात् न द्वित्वविशिष्टस्तन्नद्वित्वानामननुगतत्वात् तत्तद्द्वित्वत्वेनानुपस्थितेः न घटपटद्वित्वं द्वित्वसघटादिवृत्ति
त्वेनानुपस्थितावपि तथाप्रत्ययात् नापि घटत्वपटत्वेन एकैकघटवतितथाप्रत्ययात् न घटत्वद्वित्वेव घटादि
मत्यपि तथाप्रत्ययात् किंतु द्वित्वतद्विंतावच्छेदकीभूत घटत्वपटत्वेन तथाप्रतियोगितावच्छेदकंतत्त्वमा

28

सङ्ग्रहवृत्तिः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नघटपटोभयाभावमिति न कोपि दोषः घटपटौ न स्त इत्यत्र द्वित्वपर्याप्ति
संबंधेन घटत्वं च न द्वित्वावच्छेदकं तेनावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकत्वेवा न्यूनवृत्तित्वेन तेन एकघटवत्यपि
पटमादाय द्वित्वावच्छिन्नत्वविशिष्टघटो न स्त इति प्रतीतेरनुपपत्तिरिति चेदमस्त्वापि पृथगभावमूलं ननु उभ
यस्य प्रतियोगित्वेपि प्रत्येकस्य प्रतियोगित्वात् कथं समाधानमत आह नुभयत्वमेवेति ननु अवच्छेदकाघ
यत्वलक्षणे तद्दोषतादवस्थ्यमत आह अप्रूयमाणेति अप्रूयमाणोऽवच्छेदकांशो यत्र लक्षणे तत्र तत्समर्थः
नेथावसाधनेति अत्र प्रतियोगितया पौरिकसंबंधावच्छिन्नत्वं वाच्यं तेन धूमवान्वह्नेरित्यत्र धूमसमानाधि
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकाधीगोलकभेदत्वादेर्विषयितादिसंबंधेनावच्छिन्नधूमवत्त्रिष्ठाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः न च विषयितया गोलकभेदत्वज्ञानस्याभावीयविशेषणतया ऽ
योभावस्तस्य धूमसमानाधिकरणत्वादेकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितया विशिष्टेपि न निस्तार इति
वाच्यं तादृशज्ञानस्याभावीयविशेषणताधिकरणतासंबंधत्वावच्छिन्नत्वाभावियोगोलकभेदत्वस्य
गुरुतया न ह्रदकल्पमुपत्तिं विषयिताद्यसिद्धविषयितया प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद् गुरुधर्मस्यावच्छेदक

कत्वे प्रतियोगितावच्छेदकताप्येकेन संबंधेन विवक्षणीयेति ध्येयं यद्धर्मावच्छिन्नेति यत्साध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नेत्यर्थः तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य
द्रव्यत्वादेः सत्तासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः यथाश्रुते तेनोपपत्तिः स्यादिति एतेनेति
यावत्स्वमवच्छेदकेन तदवच्छिन्नाभाववाविशेषणं तत्र क्रमेण दूषणमाह सर्वत्रेत्यादि अवच्छिन्नेत्येति अप्रसिद्धिरि
त्यग्रिमेणान्वितं अतिप्रसंगादिति वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभा
याववतां तत्प्रतियोगिकयावत्त्वावच्छिन्नाभावो धूमाधिकरणेपि तस्याप्रसिद्धया यावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावि
शेषणं तथा चाप्रसिद्धिः यावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावत्तामभावस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः आदिना तादृशाभा
वद्भिन्नयत्त्वादिपरिग्रहः तथा चाप्रसिद्धिः द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ तादृशानां घटत्वपटत्वाद्यभावानामेकाधिक
रणाप्रसिद्धेरिति भावः एतद्रूपवान् तद्रसादित्यादावभावस्य भावभिन्नत्वविवक्षणे वक्ष्यमाणदिशाप्रसिद्धिरि
भवादुक्तं प्राप्येत्याह इति यावतां तादृशाभावानां प्रत्येकनिरूपितसामानाधिकरण्यविवक्षणे प्रसिद्धमित्यत
आह रूपादीति क्वापीति घटरूपेन तादृशाभावस्य घटत्वाभावस्य पटरूपे च पटत्वाभावस्य सामानाधिक
रण्यादिति भावः वह्निमान् धूमानित्यादौ तत्तद्धूमत्वं तद्व्यक्तिसाध्यत्वव्यक्तेरप्रतीकारसंभवात्तेनोक्तं ननु साधनसमा

२९

29

नाधिकरणाभावप्रतियोगिनो यावंतो यद्धर्मावच्छिन्नाभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिनस्तत्त्वे वा ध्येता स्तन
मवच्छेदकत्वमर्थस्तथा धूमवान्वह्नेरित्यादौ च तादृशा वाद्रेंधनादीनां चालनीन्यायेन धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वव्या
गोलकेनैव समधूमवत्त्वेऽभावादनन्वयादाह सर्वत्रेति एकव्यक्तिकसव्यभिचारितिरूपकाधिकरणावृत्तिकामत्वादेः धर्मा
नरति तदधिकरणवृत्तित्वेति वह्नेर्वृक्षाणवृत्तित्वादीनुपर्थः विशिष्टस्याति रिक्तत्वेनाह आदिनाधिकरणादेः परिग्रहः मूलाप्र
रानुसारेणाह साधनेति हेतुमत्त्वेन प्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणाभिन्नत्वेन प्रतियोगिकाप्रतीताभावस
मानाधिकरणोपस्थाप्यस्यैतत्त्वप्रतीताः हेतोः रूपज्ञानस्य धिर्यादिसत्त्वप्रावणादृष्टाभावशुद्धरूपत्वावच्छिन्नभावा
भावस्य हेत्वधिकरणेसत्त्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणतिभावः तेनेत्याह वह्निमान्धूमात्स्थिवीत्वादित्यत्रोत्ततिकालरूपसामान्य
गोकं समवेतसामान्याभावस्यसत्त्वाद्रूपहेतत्वदर्शतावच्छिन्नस्याभावोहूसत्त्वमात्रसमवेतत्वसामान्यकमादायान्य
भिचाने तत्रत्यासत्तोरवपि तितन्नोऽभावेभिन्नत्वावच्छेदकत्वे विरूपध्वंसप्रागभावेरूपसामान्याभावानामक
तथासत्त्वेतत्प्रतीतासंतेति नवत्त्वाविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकेजलान्यत्वविशिष्टसत्ता
सत्ताभावे तेजोन्यत्वविशिष्टाभावोन्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वेनदवच्छिन्नाभावत्वेनरवच्छिन्नाभावस्यतेजोन्यत्वविशि
ष्टसत्ता सत्ताभावस्य जलत्वसमानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरतिवाच्य जलतेजोन्यतरान्यत्वविशिष्टसत्ताया एवता २९

सत्ताभावत
त्वादवा

नगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताद्यभावादिति भावः विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नं प्रति गुणसामानाधिकरण्यं न तदधि-
करणं यासत्तातस्याः कर्मादावविद्यमानत्वादिति भावः साध्येति तथा च गुणसामानाधिकरण्यं विशिष्टसत्ताधि-
करणत्वेन कर्मादावेवेति भावः गुणकर्मभेदवतीति पर्वतो वह्निमान्द्रव्यत्वेनेति संज्ञायां प्रयोगे वह्निसामानाधिक-
रण्यं विशिष्टसत्ताधिकरणत्वेन कर्मादावेवेति भावः द्रव्यत्वस्य वह्निव्यापकत्वानि लक्षणानुमतो हेतौ व्यभिचारातिव्याप्ते वह्निसा-
मानाधिकरण्यं विशिष्टद्रव्यत्वानवच्छिन्नसंज्ञाप्रयोगसंभवात् पक्षधर्मिणि तद्धर्मसामानाधिकरण्यस्य शाब्द-
मिति रसपुत्रस्य तन्निर्णयेत धर्मिणि तद्धर्मनिश्चयप्रमाणस्यापि निश्चयपर्यन्तं तद्धर्माभावग्रहाभावमात्रं का-
रणमभावस्य च हेतुत्वमनुमतिकर्तृपाकल्पनादिप्रमिता ज्ञापकः अनुपमिति अनुपमानेऽकोऽधूमोऽवेति संदेह
दृष्टान्तावह्निसामान्याधिकरणेन तदेव धूमत्वस्य व्याप्यत्वनिर्णयादिति भावः हृदयमिति मे
यत्र हृदः कांचन रूपस्य कस्याप्यभावाग्रहेतुत्वात् किन्तु स्वाव्याप्त्याधिकरणान्तरत्वेत्यादि रूपं न हि स-
त्वस्य कस्याभावान्तर्विशिष्टधूमत्वादेरनिर्णये तु यहमिति भावः आधेयत्वमाह मेयत्वावच्छि-
न्नतीयत्वादिधूमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभाववदवृत्तित्वमित्यर्थः कर्मादीति सत्तायां कर्मणि गुण-
सामानाधिकरण्यं नास्तीति प्रतीतिविरहादित्यर्थः न तथा न तदभाववदवृत्ति विशिष्टसत्तात्वं गुणकर्मान्यत्व

30 विशिष्टसत्तात्वे तस्या विगुणसामानाधिकरण्याभाववत्त्वासत्त्वायां श्वेतेरितिभावः विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते तु गुण
मात्रस्यागिति· धूमादवयवावच्छेदेनाभूमिपिवह्निसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात्ततोऽधूमेऽव्याप्तिरिति· अतिरिक्ते
ति· साध्यसामानाधिकरण्याभाववति अतिरिक्तत्वावच्छेदेनाहत्यावृत्तित्वाभावाबोध्यः तेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ क
पिवृत्तित्विशिष्टजलत्वादेर्वह्न्यधिकरणवृत्तित्वाभावेऽपि न क्षतिः सार्वभौममते विनामपि गुणसामानाधिकरण्या
भावसत्त्वात्तस्याः द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तित्वात् गुणवद्द्रव्यत्वादिस्यादाव्याप्तिः· व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य
विशिष्टपरामर्शत्वाप्युपपत्तिरतआह साध्यसमानाधिकरणेति साध्यासमानाधिकरणो न वर्त्तते स्वविशिष्टा
धिकरणवृत्तित्वसामान्यस्य तत्संबन्धावच्छेदकत्वेनाभिमतं धूमत्वादिः साध्यसमानाधिकरणोऽद्रव्यत्वादौ धूमत्वविशि
ष्टाधिकरणवृत्तित्वसामान्यस्य वृत्तित्वात्तेधूमस्याप्यवच्छेदकत्वमुपपत्तेः धूमवान्वह्नेरित्यादौ तु धूमसमानाधिकरणाया
लकाष्ठेवह्नित्वविशिष्टाधिकरणावृत्तित्वसामान्यस्य सत्त्वात्तातिप्रसंगः तत्रापि द्रव्यत्वादेर्वृत्तित्वविशिष्ट
स्यायोगोलके वावह्नेर्नवह्निभावादनतिप्रसंगस्ततः सामान्येति ननु संयोगेन वह्निसमानाधिकरणो द्रव्यत्वादौ
धूमाधिकरणवृत्तित्वस्य संयोगरूपस्य कालिकादिसंबंधेन सत्त्वात्तत्त्ववृत्तित्वानां तत्तत्संबन्धेन समवायादिनावृत्ति
त्वं वाच्यं तथा च संयोगेन वह्निसमानाधिकरणो जात्यादौ समवेतत्वस्याप्रसिद्धाधूमवद्वृत्तित्वस्यतादृशजात्यवृ
त्तित्वाभावादसंभवस्ततआह स्वविशिष्टेति स्वं अवच्छेदकत्वेनाभिमतं धूमत्वादि धूमवान्वह्नेरित्यादौ द्रव्यत्वादि

त्तित्वावच्छिन्नाभावोपि स्वाभाववृत्तिप्रतियोगिताकतयाऽभावाधिकरणकतया वाधिकरणात्म
कस्वेति न मादृशाप्रसिद्धिनातिव्याप्तिव्याप्तिवारणमत आह घटध्वंसवति प्रमाविषयत्वाभावस्योभ
णतावच्छेदकेनाभावाद्यवच्छेदे घटध्वंसत्वाभावमादायमेनातिव्याप्तिवारणमत आह तत्प्रकारक
त्वाभावाभाववृत्तित्वविरहस्तु पक्षसत्त्वे घटध्वंसभिन्नो ध्वंसत्वादित्यादावभावमात्रवृत्तित्वविरहे घटध्वंसाति
त्रत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावोऽतिरिक्तः स्वीकार्यः एतदस्वरसेनैवं वदंतीति केचित्तु जलत्व
त्वविशिष्टसत्तात्वेनाभावादेनापूर्वविकिंचित्स्वसमानाधिकरणसत्ताभावप्रतियो
गितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वत्वव्यापकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसमा
नाधिकरणवृत्तित्वकत्वं समुदितलक्षणार्थः ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यत्र ध्वंसत्वसमाना
धिकरणसत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं घटध्वंसत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वत्वं न प
रंपरासंबंधेन घटत्वमनुगतं घटध्वंसत्वसमानाधिकरणघटध्वंसत्वाभावात्मकपटाभावा
दिनिष्ठं घटध्वंसत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावत्वमप्यभावाधिकरणकाभाववृत्तितयानाधिको
भाववृत्तित्वस्य च घटध्वंससमानाधिकरणपटाभाववृत्तित्वाभावात्ऽनुपपत्तेरतिप्रसंग इत्यत आह

31

घटध्वंसमहानसीयान्यतरः तन्तुर्द्वं श्चभावेभावभिन्नत्वविशेषणदेयमर्थात् तन्तुरूपपक्षधूमव्यभिचारिद्र
व्यत्ववह्निमत्त्वादिव्यभिचारित्वस्य वह्न्याद्यभावादसंभवात् भावकृद्भीहं ज्ञानष्टे समभिव्याहृतना याव
तस्य वरमव्यभिचाराविशेषणत्वे एकत्वाक्लि साध्यके वह्निमान्धूमादित्यादौ व्याप्ता साध्याकरणाप्र
सिद्ध्याप्राप्तिः व्याप्तिः मतन्वे घटलोभपदवाक्यत्वादित्यादावतत्संबोधावतामिति एवं वस्त्वसभिव्यारिप
टेनयावत्स्वदस्य कर्पधारयानेतत्स्वबद्धीत सुरूपद्वतिभावः पतदस्य साधनपरत्वेऽति व्याप्तिरतोव्याव
र्ह साध्यत्वेन लुप्तसप्तमीकस्यति तथाचभेदात्राभावे सामानाधिकरण्यमितिविग्रहः तेनैकेवलान्व
यिनिनाद इत्राभावस्याकाशाभावाभावस्याकाशादेः सामानाधिकरण्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः द्वितीया
तताभावस्यछिनीयात्तंताभावपदस्यावच्छेदकत्वं विशेषणपदं तेनार्थस्यलुप्तसप्तमीकत्वाभावात्राभेदा
न्वयानुपपत्तिः प्रथमास्वेताभावविशेषणत्वे यावदस्वेताभावप्रसिद्धावसंभवः स्यादिति यावत्त्वस्य व्याप
कत्वादन्यूनर्वत्त्वेनत्वादाह तथा चेति धूमवान्वह्नेरित्यादेरद्रव्यत्वाद्रव्यत्वाद्यभावेवह्न्यादेः सामानाधि
करण्यमनकेरभावस्यासामान्याभाववह्नेर्मत्वादेताव्यापकत्वपदैतिनवेवम्भवानिष्ठाभेदरभावस्यान
न्वाभावस्यव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः सामान्येति न तद्व्यंगुणान्यत्वेत्रसाध्यव्यापकतावच्छेदकेव्या
पत्वविशिष्टस्य त्राभावत्वेतरवन्निष्ठप्रतियोगितामकेसत्ता भावगुणसामानाधिकरण्येसत्वाद

णाशिशिरान वाच्यं तादृशाभाववत्त्वव्यापके हेत्वधिकरणवृत्तेर्यत्नावच्छेदकताभावकत्वस्य विवक्षित
त्वात् वह्न्यनस्त्वभावप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यानुपादेयत्वेन द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभाववत्तद्द्र
व्यत्वविशिष्टसत्तारूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ऽव्यत्वव्यापकतावच्छेदकत्वमिति ध्येयं अत्र च साध्य
व्यापकताभावीयविशेषणताविशेषसंबंधभेदेन व्यापकत्वस्य निवेशात् तादृशाभाववत्त्वस्यापि
नाना तादृशगत्याऽपत्तेः ननु प्रमाविषयत्वादेः स्वरूपसंबंधेन तथात्वे केवलान्वयिनि तादृशाभावाप्र
सिद्धिः स्यादिति भावः तथाविधः केवलान्वयिसाध्यव्यापकीभूतानामभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकः आकाशाभावस्यत्वमुक्तेऽभावाऽसंभवात्तत्प्रवृद्धायामसद्वृत्ते तादृशोऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदको
वच्छिन्नप्रतियोगिताकः यावन्तोऽभावाः प्रत्येकं तच्छून्यत्वं यदधिकरणताव्यापकत्वेन त्वभिमत यः पार
तावच्छिन्नभूम्यत्वविवक्षणे धूमवान् वह्नेरित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वाभावघटिततादृशयावदभावकूट
स्य वह्नेरधिकरणताव्यापकत्वादिति भावः यद्यपि सत्त्वे वैयधिकरण्याभाववत्तातादृशाभावानां
तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकताऽप्रसिद्धेरित तथा चासंभवः अप्रतियोग्यवृत्तिसाध्यवन्नि
ष्ठाभावाप्रतियोगित्वमिव इंधनवत्त्वादौ तादृशाभावाप्रतियोगिताप्रसिद्धेस्तन्निरासः ऽयं च तादृशाभावा

32

प्रतियोगिसत्त्वाधेयत्वतदधिकरणताव्यापकत्वान्नासंभवः धूमवान्वह्नेरित्यादौ तु अप्रयोगो कभेदसा
पिताद्दशाभावाप्रतियोगितान्नदधिकरणतामात्रस्याधिकरणताव्यापकत्वाभावान्नातिव्याप्ति
रिति भावः हृदान्तरेणादित्वेन तदधिकरणशालित्वावगाहित्वादिना तथा च तादृशाभावाप्रतियोगि
प्रसिद्धालक्षणासंभव इति भावः अत्र केचिदेकव्यक्त्यवृत्तिभाकाशाभावादेरेतादृशाभावत्वेऽपि
प अत्र तादृशाप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मत्वं व्यापकतावच्छेदकं तच्च निरुक्तमेव मम जन्यभावकोटौ
पादानमनतिप्रयोजनकमित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः लक्षणघटकस्यप्रतियोगिकमिहास्यापा
ऽवच्छिन्नमित्याद्यन्ता इत्थं सामानाधिकरण्यावच्छेदकधूमत्वादेर्मानत्वेऽपि संयोगसमवायभेदा
दाह धूमत्वव्याप्यत्वादेरिति नियतपूर्ववृत्तित्वस्य अरण्यस्थदेहदाहाभावान्नियतपूर्ववृत्तित्वानवच्छेदक
त्वमेव कारणतेति भावः ननु दृष्टान्तस्य लिङ्ग्यापत्तिप्रयुक्तदोषः कथमवच्छेदकत्वमतस्तु सम्बन्धमाधी
नमाह उपाहितेति सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वापत्तिहि तद्धूमवत्त्वमेव अवच्छेदकं शुद्धधूमत्वमेवच्छेदक
मिति भावः अधिकरणतायाः प्रवक्ष्यमाणतादात्म्येन व्याप्यसंग्रहः इत्यतो जनकत्वात् प्रागुक्ताप्रति
योगित्वादिपरिग्रहः तथा च संबंधसंबंधित्वनिवेशेन तदधिकरणत्वमपीति भावः अत्र चेतिगुण

वपूर्वोक्तं सम्यक् तत्त्वमवच्छेदकत्वं । एतन्मतं दूषयति । विरुद्धधर्मद्वयेति । नाहन्त्वाभावो हि मानाभावादिति भावः कथमिति नास्त्य...
दकेन रूपेणैव हेतुप्रयोगस्यावश्यकत्वादुपत्तोद्देश्यस्यानवच्छेदकत्वात् दृष्टान्तासिद्ध्यादिप्रयोगे निग्रहस्थानादिति भावः स्वार्थानुमाने
निग्रहाभावेनाह तथापीत्यादिति द्रव्यगुणकर्मान्यत्वे सत्त्वादित्यादि संग्रहाय । यद्धर्मविशिष्टे हेतावधिकरणतायामवच्छेदकत्व
मत्रास्माभिर्वोल्लक्षणस्य धूमस्य वह्निसंबंधित्वे धूमत्वमवच्छेदकमित्याद्यभिप्रायविरोधेन प्रथमते एव भ्रमस्येति ग्रंथास्त्वित्यादि
ना । विरुद्धद्विकालेति अव्यावच्छिन्नकपिसंयोगे साध्ये मूलावच्छिन्नसंयोगाविशेषस्यैव विरुद्धदिशावच्छिन्नद्विकस्यात
द्वटाहे साध्ये तद्धर्मसत्त्वे विरुद्धद्विकालावच्छिन्नत्वान्नकस्याधिकरणतायां साध्याधिकरणत्वावच्छेदकत्वासंभ
वादित्यर्थः अविरुद्धद्विकालवृत्तिकयोरप्यवच्छेदकसंभवमाह मूलेति वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशधू
मस्य वह्न्यपेक्षया न्यूनदेशकालस्यापि तदधिकरणतायां वह्न्यधिकरणत्वावच्छेदकत्वासंभवादित्यर्थः
तुल्यवृत्तीति तद्रूपवान्तत्त्वसादित्यादौ परस्पराधिकरणतायाः परस्पराधिकरणतावच्छे
कत्वे ऽन्योन्याश्र [illegible]

32

33

॰पानैकपदव्यवच्छेदकमिति भावः उक्तनिरुक्तादिवेकमदृशा पोमाप्रयेपि वक्तव्यवस्थाविरहेऽतिव्याप्तिः साध्याधिकर

णावृत्तित्वभ्रमावृत्तित्वरूपे निरुक्तवृत्तित्वरूपे केवलान्वयिनि साध्यव्याप्तिरतः दानूनेति त्वं स्वरूपेण कत्वेनाधिकरण

त्वादि प्रसून हत्ति तव्यापकत्वेन तादृशसाध्याधिकरणतापर्हेतु धिकरणतानिष्ठावच्छेदकत्वस्याभावप्रकृत्यी

हनुमतां तथा व्याप्यत्वंविशिष्टहेत्वधिकरणतात्मकस्यान्नं नहीति साध्याधिकरणतावच्छेदकत्वप्रकाशकपदे

विशिष्टहेत्वधिकरणतात्मव्याप्तिकालसंघमेभिः व्याप्तिरिति निष्कर्षितोऽर्थः तत्र साध्याधिकरणतावच्छेदकत्वं तु नोऽवच्छेदकाश्च मत

स्वत्वेन साध्यविशिष्टहेत्वर्थरूपतासंपादनाय व्यापकेति प्रपंचितं साध्यभावरूपोपाधिसाभावनन्तरम् आप्तिमिरस्तादाने प॰

[redacted]

नं॰ २४॰ ६